

Mii dáppe

Servodatmáhttu
& Geografija

2

5.-7. ceškiide

ČálliidLágádus – ForfatternesForlag – Authors'Publisher

Pb 140, NO-9735 Kárášjohka – Karasjok

Fanasgieddi, NO-9845 Deatnu – Tana

poasta@calliidlagadus.org

post@forfatternesforlag.org

post@authorspublisher.org

Neahttagirjegávpi – Nettbokhandel – www Book Store

www.calliidlagadus.org

ČálliidLágádusa doaimmahusgoddi

Harald Gaski, *mag.art., 1. amanuensa*

Aage Solbakk, *cand.philol., historihkár*

Vuokko Hirvonen, *phil.dr., professor*

Lena Kappfjell, *cand.philol., dutkanassisteanta*

Torkel Rasmussen, *dr.philos., journalistihka lektor*

Mikael Svonni, *phil.dr., professor*

John T. Solbakk, *cand.philol., dokumentarista*

Dán almmuhusa bargguid suodjalit vuoignaduodjelága njuolggadusat.

Almmuheaddji ja vuoigatvuođaoamasteaddjiid sierra lobi haga ii oaččo dán buktaga mánget dahje geavahit viidát go maid láhka suovvá.

Sámediggi Norggas lea juolludan doarjaga almmuhit girjji.

(©) Čállit ja ČálliidLágádus 2015

Ovdasiiddu govva: Sirges sameby

Maŋgesiiddu govva: Shutterstock, Kelvin Tran

Gráfalaš bargu: Studio Borga, Ohcejohka

Deaddilan Waasa Graphics Oy, Vaasa

ISBN 978-82-8263-133-4

Heidi Guttorm Einarsen • Svein Nordsletta

Mii dáppe

Servodatmáhttu
& Geografija

2

5.-7. ceškiide

ČállidLágádus

Sisdoallu

Servodatmáhttu

7

1. Geat mearridit Norggas? 9

Fápmu juohkása golmma oassái 10

2. Gonagas, Stuorradiggi, Sámediggi ja láhka ja riekti 13

Dán oasis oahpat 13

Monarkiija 14

Stuorradiggi 15

Norgga sámediggi 18

Láhka ja riekti 24

Mii lea verrošeapmi? 27

Go mánát rihkkot lága 29

Ráנגgáštus 30

Čoahkkáigeassu 32

Bargobihtát 34

3. Mii lea demokratiija? 37

Dán oasis oahpat 37

Demokratiija vuoigatvuodat 38

Demokratiija geatnegasvuodat 43

Eanetlohku mearrida 46

Ná doaibmá demokratiija 47

Dáruiduhttin 48

Eahpedemokratiija Norggas 49

Čoahkkáigeassu 54

Bargobihtát 55

4. Politihkka – leat mielde 57

Dán oasis oahpat 57

Politihkalaš bellodagat 58

Válggat 59

Gielddastivra 61

Fylkkadiggi 65

Mediat – sátnefriddjavuohta ja diehtujuohkin 66

Čoahkkáigeassu 70

Bargobihtát 71

1. Máilmmi dálkkádatguovllut ja šaddoguovllut 76

Eanaspábba 77

Máilmmi dálkkádatguovllut 78

Máilmmi šaddoguovllut 80

Bargobihtát 81

2. Máilmmi šaddoguovllut 82

Dán oasis oahpat 82

Duottar – báljis 84

Bargobihtát 87

Muorravuovddit – šuvvi alla muorat ja libardeaddji lasttat 88

Bargobihtát 91

Sáttomeahcci – duovdagat main ii baljo gávdno čáhci 92

Bargobihtát 99

Trohpalaš arvevuovdi – báhkas, lávttas ja ollu arvi 100

Bargobihtát 105

Rásseguolbanat – duolba eatnamat main šaddet suoinnit 106

Bargobihtát 109

Savánnat – guolbanat main leat arveáiggit ja goikeáiggit 110

Bargobihtát 113

3. Máilmmioasit 114

Dán oasis oahpat 114

Eurohpá – beaiveluoitin 116

Bargobihtát 121

Afrihkká – beaivvážiin dievva 122

Bargobihtát 127

Ásia – beaivebadjáneapmi 128

Bargobihtát 133

Amerihkká 134

Davvi–Amerihkká 135

Bargobihtát 139

Lulli–Amerihkká 140

Bargobihtát 145

Oseánia – ábiid guovlu 146

Bargobihtát 151

eanellohku

jienastit oahppat

monarkiiija gonagas **lágat**

**DEMO-
KRATIIJA**

vuodđoláhka **1814**

Stuorradiggi Eidsvoll

ovddasvástádus

vuogiatvuodát **Sámediggi**

digaštallat

geatnegasvuodát

Servodatmáhttu

Mii fertet oahppat guhtet guimmiineamet. Mii han oainnat buohkat leat ovttas dán máilmmis. Mii fertet oahppat guhtet guimmiineamet ja veahkehit guhtet guimmiideamet. Jos mii eat oahpa guhtet guimmiineamet eat ge veahket guhtet guimmiideamet, de leat dubmejuvvon.

Čurges Goaskin – Grey Eagle – Ken Jackson. Davvi Amerihká álgoálbmogiidda gullevaš.

Servodatmáhttu lea máhttu dan servodaga birra gos mii eallit. Servodatmáhttu lea diedđut das mo mii galgat láhčit dili nu ahte sáhttit orrut ja ássat ovttas soabalaččat. Mii leat buohkat miel-lahtut iešguđet servodagain. Danne lea dehálaš ahte mii **háhkat** diedđuid daid birra. Dalle mii fertet digaštallat ollu earáiguin. Mii dárbbasit ságastit ja gullat earáid **oaiviliid** servodaga áššiid birra. Dalle mii sáhttit árvvoštallat mii lea buoremus, ja hárjehallat iežamet oaiviliid buktit ovdan.

Servodatmáhttu lea eambbo go máhttit ja diehtit. Servodatmáhttu lea maiddá

beroštit. Mii galgat beroštit alddámet, go mii leat árvvolaččat, muhto maiddá galgat beroštit ja váldit vuh-tii earáid geaiguin mii eallit ovttas, go sii leat maid árvvolaččat. Buohkain lea ovddasvástádus geahččat bearrái ahte sii geaiguin mii ovttas eallit, dovdet oadjebasvuoda ja buorre vuoda.

Dán girjjis beasat lohkat ja oahppat eambbo sin birra geat mearridit Norg-gas ja Sámis. Beasat maid lohkat ja oahppat mii demokratii ja politihkkár lea, ja mo media čuvge ja váikkuha min.

háhkat oažžut, ohcat
oaiviliid meinnegiid

1. Geat mearridit Norggas?

Norggas ássat ollu iešguđetlágan olbmot ja álbmogat. Sii barget iešguđetlágan bargguid ja sis leat iešguđetlágan beroštumit.

Norggas lea friddjavuohta ja olbmot sáhttet ieža válljet bargguid, geaiguin sii háliidit náitalit ja maid sii háliidit borrat. Sii sáhttet maid sihke TV:s, interneahtras, radios ja áviissain čilget iežaset oaiviliid buot áššiin.

Norga lea demokráhtalaš servodat. Dat mearkkaša ahte lea riikka álbmot mii stivre Norggas. Álbmoga jienat galget gullot, ja buohkat galget meannuduvvot **vuoiggaláččat**.

vuoiggaláččat
rehálaččat

Fápmu juohkása golmma oassái

Sii geat mearridit Norggas, leat juohkásan golmma oassái. Dat lea buorre, go dalle ii leat buot fápmu ovttá ássahusas dahje ovttá olbmoss.

Okta oassi leat **Stuorradikki politihkkárat**, geaid álbmot lea válljen. Sii evttohit ođđa lágaid ja lánkarievdadussaid, ja de sii galget ođđa lágaid ja lánkarievdadussaid dohkkehit dahje hilgut. Stuorradikki politihkkáriin lea *lánkaaddi fápmu*.

Nubbi oassi lea ráđđehus. Sii galget geahččat bearrái ahte ođđa lágat ja lánkarievdadussat doaibmagohitet servodagas. Gonagasas čállá vuollái ođđa lágaid ja ráđđehusas lea de *lánkačuovvuleaddji fápmu*.

Goalmmat oassi leat duopmostuolut. Sii galget lágaid bokte árvvoštallat ja gávnnaht geas lea riektá jos šaddá **soahpameahttunvuohta**. Dan gohčodit fas *dubmejeaddji fápmun*.

Norgga Sámedikkis ii leat fápmu ássahit dahje rievdadit lágaid, muhto doaibmá ráđđeaddin Stuorradikki ektui. Stuorradiggi ja ráđđehus galget Norgga Sámedikki oaviliid ja cealkámušaid árvvoštallat ovdal go ođđa lágat, dahje lánkarievdadussat dohkkehuvvojit.

soahpameahttunvuohta
eai nagot soahpat ja
šaddat ovttaoaviliid

Gonagas

Rádddehus

Duopmostuollu

Stuorradiggi

Sámediggi

2. Gonagas, Stuorradiggi, Sámediggi, láhka ja riekti

Dán oasis oahpat

- Mii monarkiija lea
- Mii Stuorradiggi lea
- Mii Sámediggi lea
- Mii láhka ja riekti lea
- Mii dáhpáhuvvá jos lága rihkku

Monarkiija

Norga lea *monarkiija*. Dat mearkkaša ahte mis lea gonagas ja dronnet geat leaba Norgga *stáhta* bajimusas. Sudno *manisboahttit* árbejit ráðđenstuolu, dahje ruvnu. Dál leaba Gonagas Harald 5. ja Dronnet Sonja, Norgga gonagas ja dronnet. Sudno manis šaddaba Haakon ja Mette Marit gonagassan ja dronnegin. Norgga gonagas lea eanaš dušše čikŋan. Son ii sáhte mearridit nu ollu. Datte gonagasbearrašis leat iešguđet doaimmat sihke Norggas ja olgoriikkas. Go sii leat olgoriikkas, de mii dadjat ahte sii ovddastit Norgga olgoriikkas.

stáhta riika

manisboahttit

mánát ja mánáidmánát

Norgga gonagasbearaš.

Gonagas Harald 5. Dronnet

Sonja. Ruvdnoprinssa Haakon

ja Ruvdnoprinseassa Mette

Marit.

Stuorradiggi

Stuorradiggi lea Norgga bajimus mearrideaddji ásašus. Doppe čohkkájit sii geat stivrejit ja mearridit Norggas. Sii leat 169 politihkkára, ja leat olles riikka álbmoga gaskkas válljejuvvon. Sin mii gohčodit *stuorradiggeáirrasin*.

Stuorradiggi mearrida mo riika galgá jođihuvvot ja stivrejuvvot. Olbmot Norggas fertejit leat deavdán 18 jagi ja leat Norgga stáhtaássit ovdal go sáhttet jienastit politihkkáriid geaid sii dáhttot galget mearridit sin ovddas. Válggat čađahuvvojit juohke njealját jagi. Politihkalaš bellodagat mat ožžot ollu jienaid, ožžot eambbo **áirasiid** Stuorradiggái. Politihkalaš bellodagat main leat ollu áirasat, sáhttet álkit oažžut eanetlogu iežaset evttohusaide, go Stuorradikkis čađahuvvojit jienasteamit. Gonagas rahpá Stuorradikki ođđa bargojagi álo vuosttaš **árgga** golggotmánus. Dalle son doallá sártni mii gohčoduvvo *ruvdnosárdnin*.

áirasiid politihkkáriid geaid olbmot leat válljen

árgga árgabeaivvi, bargobeavvi

Stuorradiggegárdin lea Oslos.

Stuorradikki doaimmat

Stuorradikki deháleamos bargu lea dohkkehit lágaid. **Ráđđehus** buktá evttohusaid ođđa lágaide, dahje evttoha láhkarievdadusaid. Stuorradiggi digaštallá evttohusaid ja jienasta. Go láhka lea dohkkehuvvon Stuorradikkis, de dat sáddejuvvo gonagassii, gii čállá vuollái.

Norgga ássit mákset ollu **divadiid** Norgga stáhtii. Stuorradiggi galgá mearridit masa dát ruđat galget geavahuvvot. Muhtin oassi ruđain mannet skuvllaide, mánáidgárddiide, buohcceviesuide, boarrásiidsiiddaide, ođđa geainnuide, iešguđet mediaide, biras-

gáhttendoaimmaide, Sámediggái ja ollu, ollu eará doaimmaide.

Stuorradiggi ferte juohke čavčča čoahkanit digaštallat masa ruđaid galgá geavahit. Sii eai leat álo ovttaoaivilis dasa mo stáhta galgá ruđaid geavahit buoremusat. Loahpas sii evttohit **našunála bušeahta**. Áirasat galget de jienastit, ja loahpas Stuorradiggi dohkkeha bušeahta. Buohkat galget de čuovvulit dan maid eanetlohku lea mearridan.

Stuorradiggi galgá maid geahččat bearrai ahte ráđđehus bargá dan maid Stuorradiggi lea mearridan.

ráđđehus stáhtaministtar ja su mielbargit

divadiid vearu

našunála bušeahta riikka bušeahtas boah-tá ovdan masa Stuorradiggi áigu geavahit ruđa nuppi jagi

Stuorradiggi lea čoahkkanan digaštallat.

Ráddehus

Norggas mearrida stáhtaministtar buot eanemusat. Stáhtaministtar gullá dábálaččat dan **politiikkaš bellodahkii** mii oaččui eanemus jienaid stuorra-diggeválggas. Norggas leat leamaš ollu stáhtaministtarat.

Stáhtaministtar ii stivre riikka áibbas okto. Son galgá válljet mielbargiid, sihke nissoniid ja **albmáid** geat stivrejit iešguđet suorggis. Juohke mielbargi mii gohčodit namain *stáhtaráđđi*.

Muhtin stáhtaráđđi stivre olgoriikka-áššiid, ja nubbi eará fas oahpahusaššiid, fas nubbi eará stivre ruđaid. Dát

gohčoduvvojit olgoriikaministtarin, oahpahusministtarin ja finánsaministtarin. Stáhtaministara ja su mielbargiid mii gohčodit namain *ráddehus*.

Ráddehus geahččala ovddidit iežas **áigumušaid**. Dat evttoha ođđa lágaid ja rievdadusaid daid lágaide mat leat vai olbmuide šaddá buorebun eallit servodagas. Stuorradiggi dohkkeha lágaid. Ráddehus galgá geahččat bearrái ahte servodat doaibmá daid lágaid ja mearrádusaid mielde maid Stuorradiggi lea dohkkehan ja mearridan.

politiikkaš bellodahkii politiikkaš joavku gos lahtuin lea ovttaoaivilvuhta ollu áššiin

albmáid
dievdduid

áigumušaid
dan maid áigu,
dáhttu

Gonagas deaivvada
ráddehusain juohke
bearjadaga dii 11.

Norgga sámediggi

Norgga sámediggi vuodđuduvvui jagi 1989, ja lea Norgga sápmelaččaid jietnaguoddi dahje orgána. Sámedikki vuodđun lea Sámeláhka § 1–2, mii cealká: *Sámi álbmogis galgá leat iežas riikaviidosas Sámediggi masa sámit leat válljen sámiid.*

Sámedikki 39 áirasa válljejuvvot sámiid gaskkas geat áset miehtá riikka. Dasto áirasat válljejit gii galgá šaddat presideantan. Son gii oažžu eanemus jienaid, šaddá presideantan. Presideanta gullá dábálaččat dan bellodahkii mii oaččui eanemus jienaid sámediggeválggas.

áirasa olbmo geaid jienasteaddjit leat válljen galget ovddastit sin Sámedikkis

Sámediggi. Álbmot válljen sámediggeáirasat.

Sámediggeráđdi

Sámediggepresideanta vállje áirasiid gaskkas sámediggeráđi miellahtuid. Sii ovttas ásaht sámediggeráđi, ja presideanta lea sin jodiheaddji. Sámediggeráđdi doaibmá Sámedikki ráđđehussan.

Sii galget ovddidit sámi servodaga nu mo leat lohpidan jienasteddjiide. Sii galget maid juohkit ruđaid maid Sturra-diggi lea juolludan. Muhtin ruđat mannet dasa ahte sámegiella galgá ovdánit ja bissut. Duojarat ožžot ruhtadoarja-

ga oahpahit duoji ja duddjot. Lágádusat ožžot ruhtadoarjagiid ráhkadit oahppo-neavvuid, nu mo dán girjji. Sámi mediat ožžot ruhtadoarjagiid čuvget sámi ođas-áššiid ja sámepolitihka sámiide ja earáide geat beroštit sámi servodatáššiin.

Sámediggeráđdi galgá maid evttohit doarjjaortnegiid njuolggadusaid mat galget duohtan dahkat mearradusaid maid dievasčoahkkin mearrida. Sin ovddasvástádus lea beaivválaš politihkalaš doaibma.

Sámediggeráđdi 2013–2017. Gurut bealis Ann-Mari Thomassen, Bjørn Thomas Åhren, presideanta Aili Keskitalo, Henrik Olsen ja Silje Karine Muotka.

Lávdegottit

Sámediggi lea ásahan golbma **fágalávdegotti**. Dat leat:

- **Plána- ja finánsalávdegoddi**
- **Bajásšaddan-, fuolahus- ja oahppolávdegoddi**
- **Ealáhus- ja kulturlávdegoddi.**

Sámedikki áirasat leat miellahttun ovttá dain fágalávdegottiin. Sii galget meannudit áššiid ja evttohit mearrádu-said Sámedikki dievasčoahkkimii.

Lassin fágalávdegottiide lea Sámedikkis maiddái bearráigeahččanlávdegoddi ja válgalávdegoddi.

Bearráigeahččanlávdegoddi galgá geahččat bearrái ahte ruđat maid Sámediggi juolluda **gielddaide** ja ásahusaide, geavahuvvojit nu mo Sámediggi lea mearridan.

Válgalávdegoddi galgá gárvánahttit ja evttohit mearrádu-said áššiin maid dievasčoahkkin lea sádden lávdegoddái.

fágalávdegotti álbmot-válljen joavku mii galgá hálddašit dihto barggu

gielddaide suohka-niidda

Dievasčoahkkin

Dievasčoahkkin lea Sámedikki bajimus orgána ja čoahkkana njellji jahkái.

Dievasčoahkkimis 39 áirasa loahpalaččat mearridit juohke áššis maid sámediggeráđdi ja lávdegottit leat evttohan. Go dievasčoahkkin lea ášši digaštallan ja evttohan mo dat šaddá, de sii jienastit. Eanetlohku mearrida mo ášši loahpalaččat šaddá.

Dievasčoahkkin galgá maid Stuorradikkiin **ráđđádallat** lágaid ja láhkarievdadusaid ektui mat gusket sámiide ja sámi guovlluide.

Sámedikkis lea **hálldahus** mas leat siera bargit. Sámedikki gárdin lea Kárášjogas, muhto muhtin kantuvrrat leat maiddái Guovdageainnus, Unjárggas, Gáivuonas, Romssas, Divtasvuonas ja Snåases.

ráđđádallat digaštallat ja ovtta evttohit

hálldahus administrašuvdna

Dievasčoahkkin.

Sámediggegárdin lea Kárášjogas. Dan leaba Stein Halvorsen ja Christian Sundby hábmen ja dat lei gárvvís jagi 2000.

Áltá-Guovdageainnu-eanu dulvadeapmi – Sámedikki duogáš

Jagi 1978 mearridii Norgga Stuorradiggi buođđut Áltá-Guovdageainnu-eanu. Čáhcefámu bokte sáhhtá buvttadit ollu el-rávnnji olbmuide ja vuovdimassii eará riikkaide. Dat maid ráđđehus ii lean muitán, lei jearrat lobi sámiin ja eará olbmuin geat ássat Áltá ja Guovdageainnu guovllus.

Sámit čeahkkanan Stuorradikki olggobeallái. Dán láhkai sii čájehedje eiseválddiide ahte sii eai dohkket ahte sámiid jienat ja sin oavilat eai váldo vuhtii go galget mearridit mo sámi eatnamiid ja čázadagaid hálldašit.

Boazosámit geain ledje boazoguohtumat dain guovlluin, luonddugáhtejeaddjit, sámi organisašuvnnat ja eará beroštedjit vuostálastigohte garrasit mearrádusa. Muhtimat manne gitta Osloi ja ceggejedje lávuidd Sturorradikki olggobeallái.

Doppe sii mángga láhkai čájehedje ahte sii eai dohkket dán mearrádusa ja ahte eiseválddit fertejit jorgalit dán áššis.

Norgga stuorámus, ja maiddái muhtun olgoriikka áviissat čálle ollu ášši birra. Maiddái TV:s lei muhtin áigge ollu sáhka dán birra.

Ollu olbmot Norggas, ja Eurohpás ledje hirpmástuvvan. Ollugat eai diehtán nu ollu sámiid birra. Muhtimat doarjugohte sámiid ja sin rahčamušaid vuosttaldit dán mearrádusa. Dattege eiseválddit buđđo eanu. Muhto ollugat de bohte diehtit ahte ássat sámit Norggas, ja ahte sis lea eará kultuvra, historjá, eallinvuohki ja giella go muđui Norgga álbmogis.

Norgga servodat rievtagođii danne go olbmot ledje oahppan eambo, ja jurddašišgohte eará láhkai sámiid ja sin vuogatvuodaid ektui, ja dorjo sin. Sámit ieža maid gáibidišgohte leat mielde mearrideamen áššiin mat guske sidjiide. Danne go ođđa jurdagat šaddagohtet ja servodat rievdá, de lea muhtimin dárbu ođđa lágaid ásahit dahje boares lágaid rievdadit. Jagi 1988 dohkkehii Stuorradiggi ođđa lága mii šattai oassin vuodđolágas. Dat lei sámeláhka.

Sámelágas čuožžu: Grunnlovens § 110a. «Det paaligger Statens Myndigheter at Lægge Forholdene til Rette for at den sa-

miske Folkegruppe kan sikre og udvikle sit Sprog, sin Kultur og sit Samfundsliv.» Danne ásahuvvui Sámediggi jagi 1989.

Sámediggi galgá geahččat bearrái ahte sámit besset cealkit iežaset oaiviliid áššiide mat gusket sidjiide ja eará eamiálbmo-
giidda.

Gonagas Olav 5. rabai vuosttaš Sámedikki jagi 1989.

Láhka ja riekti

Norgga Stuorradiggi lea mearridan lágaid maid buohkat galget čuovvut. Daid sáhhtá lohkat assás, rukses láhkagirjiis.

Lágat leat ávkin servodahkii vai ortnet bissu. Dat galget maid várjalit olbmuid vai sii eai dárbbáš vásihit bahás ja váivves daguid.

Lágat leat dahkkon juohke dilálašvuhtii mii guoská servodahkii. Juohkehaš ferte ieš iskat maid lea lohpi bargat, ja maid ii leat lohpi. Jos ii čuovo lága, dahje jos ii dieđe mii lea lohpi ja **lobiheapme**, sáhhtá váidot ja šaddat diggái.

Norgga lágat čužžot dán assás rukses girjiis.

Go ášši váido, de politiiijat dutket ášši ja čállet gean sii **navdet vearredahkkin**. Ášši manná de **diggái**. Dikkis galget gávnnahit lea go **várohuvvon** olmmoš duođai sivalaš vai ii. Son gii lea várohuvvon, sáhhtá buktit bealušteaddji mielde diggái. Bealušteaddji galgá várohuvvon olbmo beali mitalit.

Dikkis galget buohkat beassat cealkit dan maid sii dihtet. Politiiijat galget duođaštit dan maid sii leat gávnnahan ášši birra.

Muhtimin lea nu ahte earát dihtet juoidá ášši birra. Sii gohččojuvvojit diggái

lobiheapme

ii lohpi

navdet

jáhkket

vearredahkkin

son gii dahká dan maid ii leat lohpi dahkat. Son gii lea verrošan.

diggái

báiki gos ságastit ášši birra ja gávnnahit mii lea duohta

várohuvvon

son gean jáhkket sivalažžan

vihtanin. Sii galget mitalit dan maid sii dihtet ášši birra.

Dikkis leat duopmárat. Duopmárat galget dubmet áššis go leat gullan buohkaid čilgehusaid. Jos duopmárat eai leat ovttaoaivilis, de lea eanetlohku sin gaskkas mii mearrida.

Jos várohuvvon olmmoš lea sivalaš, de diggi árvvoštallá makkár **ránngáštus**

sutnje heive. Son ferte de dábálaččat máksit sáhku, bargat servodaga ovddas, dahje biddjo giddagassii muhtin áigái.

Muhtimin geavvá nu ahte olmmoš gii ii leat verrošan, **váido** politiijaide ja **váro-huvvo**. Danne lea dehálaš ahte buohkat dikkis besset mitalit ja čilget dan maid sii dihtet áššis. Dalle dávjá čájehuvvo ahte váidon olmmoš lea **sivaheapmi** ja son ii ránngáštuvvo.

Sivalaš ovddimustá gieldá.

ránngáštus
duopmu, váikkuhus

váido
dieđihuvvo

várohuvvo
navdo sivalažžan

sivaheapmi ii sivalaš

Sis-Finnmárkku diggevisti lea Deanus.

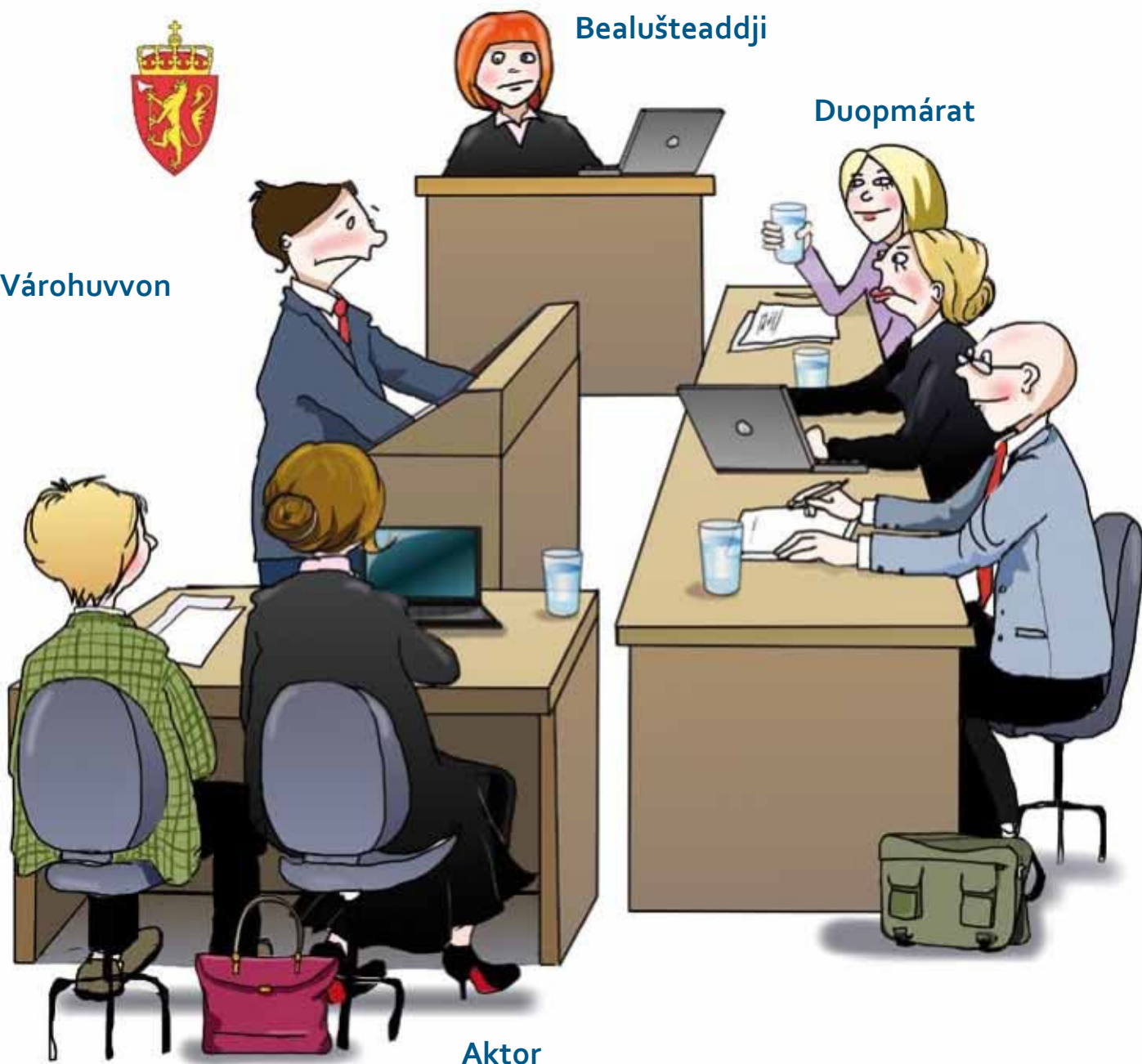
DIGGI

Bealušteaddji

Duopmárat

Várohuvvon

Vihtan

Diggi. Duopmárat, aktor, bealušteaddji, vihtan, várohuvvon.

Mii lea verrošeapmi?

Verrošeapmi dáhpáhuvvá go bargá juoidá mii ii leat **lágalaččat** riehta. Sáhtta maid gohčodit namain *láhkarihkkun*. Dalle galgá **dulkojuvvot** lea go dárbu ránggáštít **vearredahkkiid**. Politijat dutket ja gávnnaht mii lea dáhpáhuvvan.

Gávdnojit mánggalágan **vearredagut**. Suoládeapmi ja cápmin leat dušše muhtin ovdamearkkat. Muhtimat **verrošit** okto ja soaittáhagas. Suoládit juoidá buvddas dahje geas nu lea dákkár vearrodahku. Muhtimat fas earáiguin ovtas plánejit vearredaguid. Ollugat ovtas plánejit duodalaš vearredaguid mat **rasttildit** riikkarájiid. Dan mii gohčodit *riikkaidgaskasaš ja organiserejuvvon vearredahkun*. Narkotihkkagávppašeapmi, olmмоšgávppašeapmi, lobihis viinni-, duhpát- ja **vearjofievrrideapmi** leat dákkár vearredagut.

lágalaččat lága mielde

dulkojuvvot

árvvoštallot

vearredahkkiid su gii lea verrošan/rihkkon lága

vearredagut dahku maid ii leat lágalaččat lohpi dahkat

verrošit dahket vearredagu

rasttildit mannet rastá

vearjo bissut, bávkkanasat, niibbit

Verrošeapmi

Ivvár

Ivvár lea 16 jahkásaš bárdni. Ivvár liiko skohteriin vuojašit. Dan son dahká juohke beaivvi maŋná skuvlla. Sus ii leat gal lohpi vuodjit skohtera go sus ii leat vel vuodjenkoarta. Áhčis lea skohter orrumin šiljus. Das lea čoavdda ovdas ja dan lea álki stártet ja vuoddjât.

Oktii lei Ivvár vuojašeamen giettis ja das stobu birra. Šilljui bodii amas biila ja bisánii. Ivvár sáhkkii vuodain vuoddjái geahččat. Fáhka dáhpáhuvai nu ahte gása darvánii ja skohter manai olles leavttuin amas olbmo biilla njeaiga. Ivvár ravggai eret. Sus lei buorrelihkus oaivesuodji, nu ahte suinna manai bures. Skohter ja biila reakčaneigga garrasit. Biilaeigát áitá váidit Ivvára.

Muhtin áigi vásai. Ivvár oažžu ovtta beaivvi leansmánnis reivve mas čuožžu ahte ášši lea váidon ja ahte sii leat dutkamin ášši. Vássa ain muhtin áigi. Boasttas boahtá reive ahte ášši lea meannuduvvon, ja ahte Ivvár lea várohuvvon ja galgá diggái. Ivvár

oažžu advokáhta gii galgá su beali hállat dikkis. Dat lea su bealušteaddji. Soai ráhkkaneba ovttas diggái.

Dikkis leat duopmár, advokáhtat, Ivvár ja váidi. Sihke son gii lea váidán ja son gii lea várohuvvon (Ivvár), galgaba beassat iežaska beali čilget. Duopmár dutká lágaid ja daid bokte gávnnahe goappás lea riektá. Dán áššis šattai duopmu ná: Ivvár dubmejuvvo máksit amas olbmo biiladivvuma go son lei skohteriin vuodján lobikeahtá. Lassin dubmejuvvui vuordit 2 jagi ovdal go sáhtta vuodjenkoartta váldit.

Soabahusráđđái čeahkkanit sii geat galget čoadit riiddu mii lea šaddan.

Go mánát rihkkot lága

Lohket teavstta Ivvára birra. Son lei 16 jagi. Dat mearkkaša ahte son sáhtii dikkis ránggášuvvot go lei rihkkon lága.

Mánát ja nuorat vuollil 15 jagi eai sáhte dikkis ránggášuvvot ja dubmejuvvot jos rihkkot lága. Norgga kriminála vuolimus ahki lea 15 jagi.

Jos mánát ja nuorat 15 dahje vuollil 15 jagi rihkkot lága, sáhtta sin ášši mean- nuduvvot **soabahusráđis**. Doppe deaiv- vadeaba vearddahkki ja son geasa veard- dahku čuohtá. Soai beassaba de sá- gastit ja šaddat ovttaoaivilin das mo ášši galgá viidáseappot **meannudit**.

Dábálaččat geavvá ahte mánát ja váh- nemat fertejit máksit vearddaguid ovd- das maid mánát leat dahkan. Jos mánát vuollil 15 jagi váidojit politiijaide, de politiijat váldet vuossoktavuođa váhne- miiguin. Jos mánná mángii váidojuvvo, de politiijat váldet oktavuođa **mánáid- suodjalusain** ja soabahusráđiin.

soabahusráđis ráđđi masa olbmot čeahkkanit čoadit riidduid

meannudit giedahallat, bargat

mánáidsuodjalusain sii geat čuovvulit máná jos váhnen ii váldde ovddasvástádusa

Ráŋggáštus

Ráŋggáštus lea váikkuhus das go rihkku lága. Ráŋggáštus sáhtá leat čohkkát giddagasas muhtin áigge, dahje sáhku máksit. Muhtimin lea ráŋggáštus muhtin **servodat-ávkkálaš** bargu maid galgá bargat mearriduvvon áiggi. Dábálemos verrošemiide leat biddjon mearit das man guhká galgá čohkkát giddagasas, bargat, dahje man stuorra **sáhku** galgá máksit.

Manne ráŋggáštit olbmuid geat rihkkot lága? Ollugat oaivildit ahte vearddahkkit ánsšášit ráŋggáštus. Muhtimat ges oaivildit ahte ráŋggáštusas ii leat ávki. Dan maid vearddahkki lea dahkan, ii sáhte datte buoridit, ja dalle ii leat ávki ráŋggáštit su.

Ráŋggáštus lea biddjon danne go dat galgá čájehit vearddahkkiide ja sidjiide geat jurddašit verrošit, ahte verrošepmi ii gánnát. Lágaid galgá čuovvut. Son gii rihkku lágaid, ferte gillát váikkuhusaid das. Ráŋggáštus galgá maid baldit earáid vai sii eai rihko lágaid. Dáinna lágiin servodat geahččala oaččuhit vearddahkkiid heaitit rihkkumis lága.

servodatávkkálaš

bargu mii lea ávkkálaš servodahkii, omd. doabbariid čoaggit dahje ráđđeviesu málet

sáhku

divat maid ferte máksit jos verroša

Giddagaslatnja.

Dábálaš ránggáštus, jos lea verrošan, lea čohkkát giddagasas. Doppe lea juohkehaččas sierra latnja gos ferte orrut mearriduvvon áigge. Son gii ránggáštuvo, ii beasa friddja eallit servodagas.

Gonagas, Stuorradiggi ja Sámediggi • Čeahkkáigeassu

Monarkiija

Norggas lea monarkiija. Dat mearkkaša ahte mis lea gonagas ja dronnet. Norggas lea gonagas gii lea riikka bajimus, ja dan son lea dassá go jápmá. Gonagas ja su bearaš oassálastet dáhpáhusaide allabasiid áigge ja go stuorra dáhpáhusat gevvet riikkas. Muhtimin sii johtet maiddá eará riikkain. Dalle sii ovddastit Norgga.

Stuorradiggi

Stuorradiggi lea Norgga bajimus mearrideaddji ásašus. Doppe čohkkájit sii geaid riikka jienasteaddjit leat válljen. Sin mii gohčodit **stuorradiggeáirrasin**. Sii galget stivret Norgga riikka. Dalle fertejit lágaid ásašit dahje rievdadit nu ahte šaddá buohkaide buorre eallit. Sii galget maid mearridit mo Norgga ruđaid geavahit.

Ráđđehus

Ráđđehusas leat stáhtaministtar ja su mielbargit. Sii geahččalit ovddidit áššiid vai Norgga šattašii nu mo Stuorradiggi lea mearridan. Stuorradiggi mearrida dan maid ráđđehus evttoha, ja ráđđehus galgá maid geahččat bearrái ahte servodat doaibmá daid lágaid ja njuolggadusaid mielde maid Stuorradiggi lea mearridan.

Norgga Sámediggi

Norgga Sámediggi lea Norgga sápmelaččaid jietnaguoddi dahje orgána. Norgga Sámedikkis čohkkájit 39 **áirasa** geaid sámit leat válljen. Sii válljejit gii galgá šaddat Presideantan, muhto dábálaš lea ahte Presideantan šaddá muhtin gii gullá dan bellodahkii mii oaččui eanemus jienaid. Presideanta lea Sámedikki bajimus. Norgga Sámedikki gárdin lea Kárášjogas.

Norgga sámediggeráđđi

Presideanta ja su mielbargit ásašit sámediggeráđi. Sámediggeráđdi galgá fuolahit ahte Sámedikki áigumušat ollašuhthojit. Dalle mearridit mo ruđa buoremusat geavahit ollašuhthit Sámedikki áigumušaid ovddidit sihke sámegiel, sámi kultuvrra ja sámi **ealáhusaid**.

Dievasčoahkkin

Dievasčoahkkin lea Sámedikki bajimus orgána ja čađahuvvo njelljii jahká. Dievasčoahkkimii čoahkkanit dat 39 álbmotválljen áirasa. Go dievasčoahkkin lea ášši digaštallan ja evttohan mo dat šaddá, de sii jienastit. Eanetlohku mearrida mo ášši loahpalaččat šaddá. Dievasčoahkkin galgá maid Stuorradikkiin gulahallat áššiid ektui mat gusket sámiide ja sámi guovlluide.

.....
áirasa áirasat galget álbmoga jienaid ovddastit, álbmot lea sin válljen Sámediggái

ealáhusaid birgenlági, omd: eana-doallu, boazodoallu, guolásteapmi

Láhka ja riekti • Čoahkkáigeassu

Láhka ja riekti

Norgga lágat čužžot Norgga **láhkagirjjis**. Lá-gat leat dahkkon juohke servodatlaš **dilálaš-vuhtii**. Jos ii čuoovo lága, sáhtta **váidot**. Politii-jat dutket váidon ášši ja árvvoštallet galget go **várohuhttit** su gii lea váidon. Jos son áššás-kuhtto, de manná ášši **diggái**. Dikkis galget buohkat beassat mitalit ja duođaštit ja čájehit dan maid sii dihtet ášši birra. Dikkis **meannu-dit bealušteaddjit** ja politiiijat ášši. Go sii leat muhtin áigge digaštallan ja láhkagirjji logadan, de sáhttet duopmárat dubmet. Jos várohuvvon olmmoš lea áššálaš, de son oažžu heivvolaš **rágggáštusa**.

Verrošeapmi

Verrošeapmi lea go ii čuoovo lága. Láhka mui-tala ahte ii leat lohpi suoládit. Son gii suolá-da, rihkku lága. Son gii verroša, rihkku lága ja gohčoduvvo de vearddahkkin.

Go mánát rihkkot lága

Norggas ii leat lohpi rágggáštut mánáid vuollil 15 jagi. Dat mearkkaša ahte Norgga kriminála vuolimus ahki lea 15 jagi. Jos mánát vuollil 15 jagi verrošit, de gohččojuvvoba mánná ja váh-nen dahje fuolaheaddji **soabahusráđđái**. Dop-pe deaivvadeaba suinna geasa verrošeapmi čuoelai. **Soabahusráđis** leat olbmot geat jođihit ságasteami ja veahkehit čoavdit ášši.

Rágggáštus

Rágggáštus lea gillát váikkuhusaid das go leat rihkkon lága ja verrošan. Diggi mearrida mak-kár rágggáštussii heive dubmet. **Vearredahk-ki** gillá rágggáštusa ja dubmehallo dikkis. Rágggáštus sáhtta leat čohkkát giddagasas muhtin áigge, máksit **sáhku** dahje **buhtadusa**, dahje **servodatávkkálaš** barggu bargat muh-tin áigge.

láhkagirjjis

girji gos čužžot buot lágat

dilálašvuhtii

dillái

váidot

diedihuvvot

várohuhttit

navdit sivalažžan

diggái

dikkis ságastit ášši birra ja gávnnaht mii lea duohta

meannudit

giedahallet

bealušteaddjit

bealušta su gii lea várohu-vvon

rágggáštusa

duomu, váikkuhusa

soabahusráđđái

soabahusráđis čoahkkánit ol-bmot geat veahkehit čoavdit riiddu.

vearddahkki

son gii rihkku lága

sáhku

divada

buhtadusa

máksit dan ovddas maid lea bilidan

servodatávkkálaš

bargu mii lea ávkin servodah-kii omd. čuoigan- ja skohter-láhtuid merket

sajáiduvvan

šaddan dábálažžan

Bargobihtát

Ohcci

Loga čeahkkaigeasu s. 32 ja vástit.

1. Mii lea monarkiija?
2. Geat galget stivret Norgga riikka?
3. Mii lea ráđđehus?
4. Mii lea Sámediggi?
5. Mii lea sámediggeráđđi?
6. Maid galgá sámediggeráđđi bargat?
7. Mii lea Sámedikki bajimus orgána?
8. Gallii jagis lea dievasčeahkkin?
9. Maid barget dievasčeahkkimis?

Dahkki

1. Gos čohkkájit sii geat mearridit Norggas?
2. Geat leat sii geat mearridit Norggas?
3. Mii lea Stuorradikki deháleamos bargu?
4. Goas vuodđuduvvui Sámediggi?
5. Geat čohkkájit sámediggeráđis?
6. Sámedikkis leat vihtta lávdegotti. Manin daid gohčodit?
7. Dahket áigelinnjá ja merkejhket dasa buot **vuodđologuid** mat dán kapihttalas leat namuhuvvon! Čilgejhket maiddá mii dáhpáhuvai dan vuodđologus!

Dutki

1. Norggas lea monarkiija stivrenvuohki. Gávnahehket makkár stivrenvuohki lea eará Eurohpá riikkain!
2. Mana neahttabáikái: stortinget.no
Oza ja vástit gažaldagaid: Gii lea Norgga stáhtaministtar? Naba guolástusministtar? Man galle áirasa leat du fylkkas, Stuorradikkis? Geat leat sii? Gii lei vuosttaš välljejuvvon nisu Stuorradikkis ja goas dat lei?
3. Mana neahttabáikái: gonagasviessu.no
Oza govaid ja dieduid Norgga Gonagasbearraša birra. Muital ja čájet earáide ceahkis.
4. Mana neahttabáikái: samediggi.no
Oza ja vástit čuovvovaš gažaldagaid: Gii lea sámediggepresideanta? Naba várrepsideanta? Gii rabai ođđa sámedigge**gárdima** almmolaččat jagi 2000? Geat leaba sárgon/hábmen sámediggegárdima? Makkár dáhpáhusat leat Sámedikkis lagamus áiggis? Sárggo Sámedikki symbola/govvosa!
5. Guorahallet ja digaštallet: Maid bargá sámediggi vai sámegiella galgá oidnot, gullot ja hállot/hupmot servodagas?
6. Maiddá Suomas ja Ruotas leat Sámedikkis. Ohcet dieduid daid birra.

gárdima dálu, stuorra viesu
vuodđologuid jahkeloguid

Bargobihtát

Ohcci

Loga čeahkkaigeasu s. 33 ja vástit.

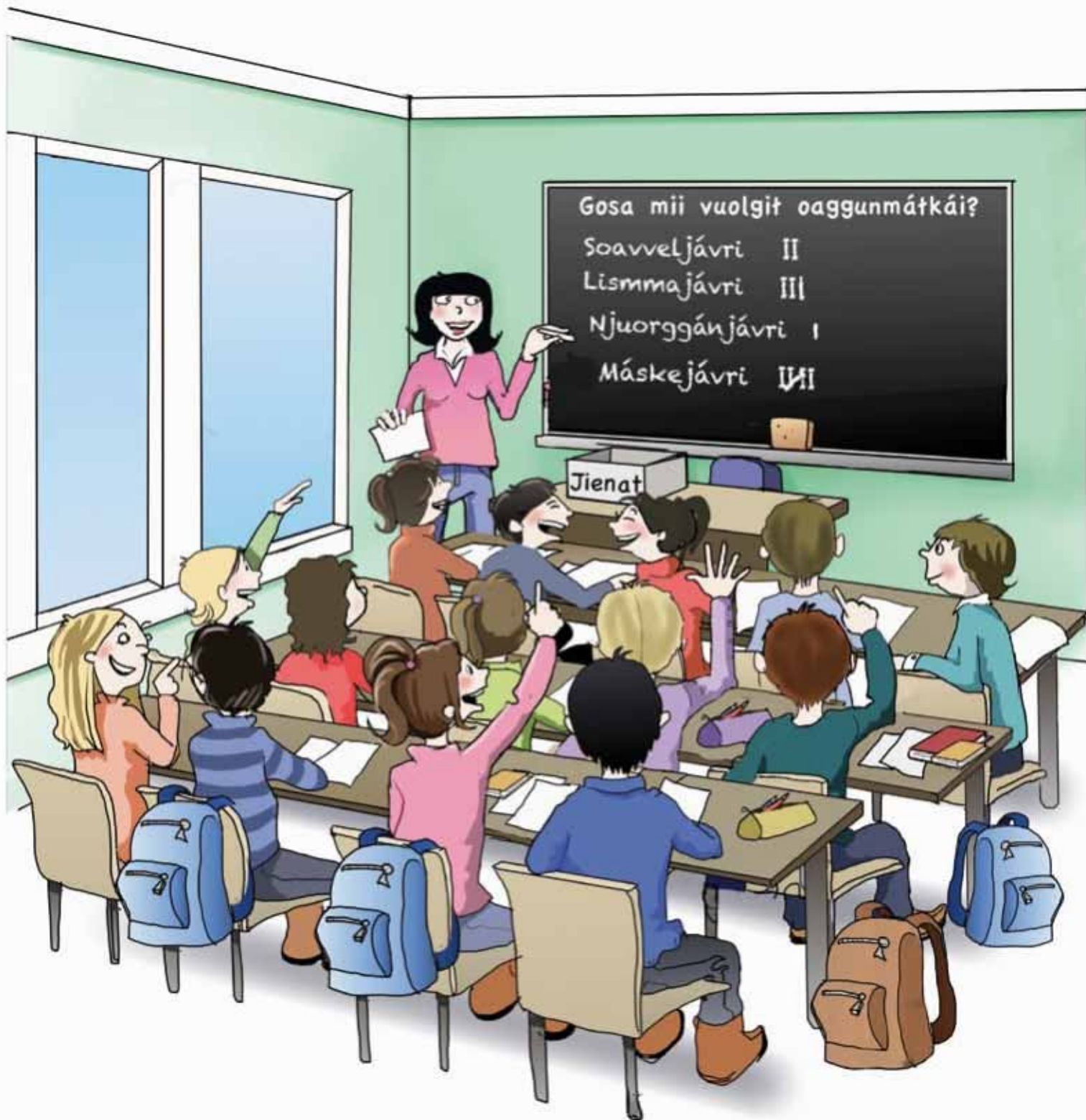
1. Gos gávdná Norgga lágaid?
2. Mii sáhtta geavvat jos ii čuoovo lága?
3. Gosa manná váidon ášši?
4. Mii lea verrošeapmi?
5. Mii lea Norgga vuolimus kriminála ahki?
6. Mii geavvá jos mánát vuollil 15 jagi verrošit?
7. Mii lea ránggáštus?

Dahkki

1. Maid ferte bargat jos ii dieđe mii lea lohpi ja lobihisvuohta?
2. Namut golbma olbmo geat leat dikkis go muhtin ášši meannudit?
3. Gii loahpalaččat dubme áššis?
4. Namut muhtin dábálaš verrošemiid!
5. Manne ránggáštuvojit verrošeadjit?
6. Čále fáktateavstta mas geavahat čuovvovaš doahpagiid:
verrošeapmi, vearddahkki, várohuvvon,
diggi, politiija, bealušteaddji, vihtan, čilget,
duopmár, áššálaš, ránggáštus.

Dutki

1. Jos vejolaš: Mannet diggái čuovvut muhtin ášši. Ságastehket dan birra geat dikkis ledje ja gokko guhtege čohkkái. Ledje go sierra láhttenjuolggadusat dikkis? Makkárat?
2. Dutket guovllu áviissaid vuossárggaid/mán-nodagaid, ovtta dahje guokte mánu! Leat go vearddagut leamaš vahkkoloahpaid? Makkár? Sáhttibehtet dahkat tabealla mii čájeha makkár vearddagut leat leamaš. Makkár vearddagut dahkkojit eanemusat? Ovdanbuktet dieđuid earáide ceahkis. Mat sáhttet leat sivat vearddaguide?

Válljen ceahkis. Eanetlohku mearrida.

3. Mii lea demokratiija?

Dán oasis oahpat

- Mii lea demokratiija
- Mii lea eahpedemokratiija
- Mo demokrátalaš servodat doaibmá
- Mo eahpedemokrátalaš servodat doaibmá
- Politihkalaš báhtareddjiid birra

Norgga servodat lea demokrátalaš servodat. Sáni demokratiija mearkkaša *álbmotstivren*. Dat fas mearkkaša ahte buohkat geat ássat Norggas, ovtta mearridit mo Norga galgá stivrejuvvot. Dan sii mearridit go jienastit válggaide. Dan olbmot sáhttet dahkat go sis lea **vuoigatvuohta** jienastit válggaide. Ovdal go jienastit politihkkáriid, de sii digaštallet ja čuvvot ođđasiid.

Demokratiija vuoigatvuodát

Norgga demokratiijas leat muhtin **vuodustuvvon** vuoigatvuodát buohkaide geat ássat Norggas. Dat leat

- Sátnefriddjavuohta
- Oskufriddjavuohta
- Riektesihkkarvuohta
- Ovttadássásašvuohta
- Searvefriddjavuohta
- Vuodđooahppu
- Oažžut veahki go dárbbáša

vuoigatvuohta ožžot
lobi, riekti

vuodustuvvon
álgo, álggus biddjon
vuodđun

Sátnefriddjavuohta

Sátnefriddjavuohta mearkkaša ahte olbmot galget sáhttit friddja cealkit iežaset oaiviliid, ovdamearkka dihtii politihka ja oskkoldaga birra.

Sii galget sáhttit iežaset oaiviliid digaštallat earáiguin, ja sii galget sáhttit čállit iežaset oaiviliid sihke internehtii, áviissaide ja eará mediain. Sihke dábálaš olbmot ja mediat sáhttet friddja cealkit **ránngáškeahtá**.

Datte leat muhtin lágat mat ráddjejit dán vuoigatvuoda. Ii leat lohpi rasistalaš cealkámušaid ovddastit, ii ge leat lohpi soaibmat ja áitit earáid. Dan ii leat lohpi njálmmálaččat ii ge čálalaččat. Olmmoš gii dan dahká, sáhtá ránngáštuvvot.

Demokrántalaš riikkain lea lohpi čájehit ahte ii leat ovttaoaivil daid mearrádusain maid ráđđehus lea dahkan.

ránngáškeahtá
ránngáštusaga

Oskufriddjavuohta

Oskufriddjavuohta mearkkaša ahte buot olbmot galget friddja beassat čuovvut dan **oskkoldaga** dahje **eallinoainnu** mii sidjiide heive.

Ii oktage sáhte sin bágget guođdit dahje čuovvulit muhtin oskkoldaga dahje eallinoainnu. 15-jahkásažžan sáhtát friddja válljet guđe **oskuservodahkii** dahje eallinoidnui don háliidat gullat. Sáhtát maiddái válljet ahte it hálit gullat makkárgе oskuservodahkii dahje eallinoidnui.

Riektesihkkarvuohta

Riektesihkkarvuohta mearkkaša ahte ii oktage sáhte dubmehallot ja biddjot giddagas-sii ovdal go su ášši lea leamaš dikkis. **Diggi** mearrida lea go olmmoš sivalaš vai ii.

Muhtin olbmot bálvalit ja oskot luonddu-
ipmiliidda.

oskkoldaga religiuvnna

eallinoainnu oainnu eallimii

oskuservodahkii searvi mii čuovvu
dihto oskku, omd. leastadialaš osku-
searvi

diggi gosa olbmot čoahkkanit soahpat
ja gávnnaht mii lea duohta ja riehta

Ovttadássásašvuolta

Ovttadássásašvuolta mearkkaša ahte buot olbmui galget leat seammá vejolašvuodát ja vuoigatvuodát servodagas. Olbmot servodagas leat iešguđetláganat. Muhtimat leat dáččat dahje ruoššat, ja muhtimat leat sámít. Muhtimat leat doaimmashehttemat. Muhtimat leat homofiillat. Nissonat ja **albmát** maid leat sierraláganat. Buohkat galget beassat **váikkuhit** servodaga ovdáneapmái ja **oassálastit** servodaga bargguide, ja beroštumiidis mielde.

Searvefriddjavuolta

Searvefriddjavuolta mearkkaša ahte buot olbmot servodagas galget friddja beassat **searvat** servviide, beroštumiide ja politihkalaš bellodagaide. Dan sii galget sáhttit dahkat balakeahtta ránggášuvvomis ja **oaguhuvvomis**. Sii galget maid lobálaččat sáhttit čájehit mielaset.

albmát dievddut

váikkuhit leat mielde mearrideamen

oassálastit leat fárus

searvat leat mielde, miellahtut

oaguhuvvomis
čuvvojuvvomis

Dás luonddugáhttenlihttu čájeheamen ahte sii vuostálastet badjelmeare guolásteami Sámi rittuin.

Go olbmot ásahit servviid ja politihkalaš bellodagaid, de sii leat mielde hábmemin servodaga ovdáneami. Searvvit ja politihkalaš bellodagat leat stuorra ávkin servodahkii. Dat sáhttet leat mielde fuomášahttimin beliid servodagas mat eai leat nu buorit, ja maid ferte buoridit.

Vuodđooahppu

Vuodđooahppu fállu skuvllas dahje eará báikkis, ovdamearkka dihtii ruovttus. Buot Norgga ássiin lea vuoigatvuohta oažžut vuodđooahpu nuvtá. Dan sii galget oažžut 10 jagi. Oahpahus galgá addot oahppoplána mielde maid Stuorradiggi ja Sámediggi leat mearridan.

Vuoigatvuohta oažžut veahki

Juohke olbmoss Norggas lea **vuoigatvuohta** oažžut veahki go son dan dárbaša. Sáhtta geavvat ahte olmmoš buohccá, massá barggus, dahje eará duodalaš dáhpáhusat gevvat su eallimis. Dalle galgá son oažžut veahki birgemii.

vuodđooahppu

oahppat ja härjehallat lohkat, čállit ja rehkenastit. Dovdat iežas vuoigatvuođaid ja geatnegasvuođaid ja máhttit servodaga birra dan mađe ahte birge servodagas.

vuoigatvuohta riekti

Buohkat galget oažžut veahki, jos lea dárba.

Demokratiija geatnegasvuodát

Demokratiija mielde čuvvot ollu vuoigatvuodát buohkaid geat ássat Norggas. Muhto jos servodat galgá šaddat buorre buohkaide, de fertejit demokratiijas leat muhtin **geatnegasvuodát** maddái. Dat leat:

- Čuovvut lágaid ja njuolggadusaid
- Jienastit válggaide
- Máksit vearu
- Oahppat
- Váldit ovddasvástádusa

Čuovvut lágaid ja njuolggadusaid

Stuorradiggi lea mearridan lágaid maid buohkat galget čuovvut. Go buohkat čuvvot servodaga lágaid ja njuolggadusaid, de šaddá servodateallin buorre buohkaide. Rávisolbmot dovdet dábálemos lágaid maid mii dárbbášit diehtit árgabeaivvis. Soaitá don maid dovddat muhtin lágaid?

geatnegasvuodát juoddá maid servodat vuordá ahte don dagat

Buohkat geat sáhttet, galggašedje jienastit go leat válggat.

Jienastit válggaide

Go servodagas leat válggat ja jienasteapmi, de lea **sávahahtti** ahte buohkat geat sáhttet, leat mielde mearrideamen geat galget stivret Norgga. Dan sii dahket go jienastit sin geaid dáhttot Stuorradiggái, Sámediggái, fylkkadiggái ja **gielddastivrii**. Dalle sii leat mielde mearrideamen geat galget stivret Norgga, Sámi, fylkka dahje **gieldda** njeallje jagi ovddos. Dán láhkai sii leat mielde váikkuheamen demokratiija **ovdáneapmái** ja **bisuheapmái**.

.....
sávahahtti vuordámuš

gielddastivrii suohkanstivrii

gieldda suohkana

ovdáneapmái ja **bisuheapmái**
vai demokratiija ovdána ja bissu

sisaboadus báلكkás

Ollu buorre oahppu dáhpáhuvvá olgun.

Máksit vearu

Buot olbmot geat barget ja dinejit ruđa, galget máksit oasi iežaset **sisaboadus** Norgga stáhtii. Dat lea máksit vearu. Ráđđehus fas juohká vearroruđaid vuoiggalaččat vai dat bohtá buorrin olles Norgga álbmogii. Muhtimin dáhpáhuvvá ahte olmmoš buohccá dahje massá barggus. Dalle dárbbáša veahki. Dan veahki oažžu earret eará vearroruđaid bokte.

Oahppat

Oahppat lea deháleamos geatnegasvuohta demokratiijas. Jos mii galgat sáhttit bisuhit buorre servodaga ja demokratiija buohkaide, de lea dehálaš ahte mii oahppat lohkat ja čállit. Dalle sáhttit lohkat dieđuid ja čállit ja muitallit iežamet oaiviliid earáide. Lea maid dehálaš ahte mii oahppat mo Norgga servodat doaibmá ja mo demokratiija

doaibmá. Danne lea oahppu **geatnegahtton**. Geatnegahtton oahppu álgá dan jagi go mánná deavdá 6 jagi ja loahppá dan jagi go deavdá 16 jagi. Dat fáullo skuvllain, ruovttuin dahje eará báikkiin ja bistá unnimusat 10 jagi. Stuorradiggi ja Sámediggi leat ovttas mearridan maid buot Norgga oahppit galget oahppat skuvllas. Dat čuožžu oahppoplánas, ja buot Norgga ja Sámi skuvllat leat geatnegahtton čuovvut dan.

Váldit ovddasvástádusa

Ovddasvástádus lea sátni maid mii dávjá gullat, muhto eat álo smiehta maid dat duođaid mearkkaša. Rávisolbmui lea stuorra ovddasvástádus. Sis lea bargu maid galget doaimmahit. Dávjá leat sis mánát geat galget oahppat ollu ja oažžut visot **dárbašiid**, veahki ja **ovddas-**

morraša. Rávisolbmot galget máhttit ruovttu ruhtadili **láhčit** nu ahte viesso-láigu ja elrávdnji mákso, ja ahte bearraša borramuš ja biktasat leat buorit.

Soaitá dus lea ovddasvástádus muhtin áššiin ruovttus? Dađe mielde go stuorut, de lassána maidái du ovddasvástádus.

Mis lea geatnegasvuohta ovddasvástádusa váldit iežamet daguin, ja servodat vuordá ahte mii dahkat dan. Jos don leat njálbmon earáiguin, de vurdo ahte don válddát ovddasvástádusa, dagat buori fas, ja heaittát njálbmumis. Dalle don válddát ovddasvástádusa iežat daguin.

geatnegahtton bákkolaš, bággejuvvon

dárbašiid ávdnasiid maid dárbaša

ovddasmorraša jedđehusa jos lea váivi ja veahki birget

láhčit plánet, ordnet

Váhnemiin dahje fuolaheddjiin lea stuorra ovddasvástádus. Sii galget ollu oahpahit mánáide.

Eanetlohku mearrida

Demokratiija ii mearkkaš ahte buohkat sáhttet mearridit buot álo. Dávjá mii fertet čuovvulit dan maid eanetlohku mearrida. Datte galgá eanetlohku vuhtii váldit unnitlogu oaiviliid áššis. Dasa lassin fertet muitit čuovvut njuolggadusaid ja lágaid.

Skuvllas mearrida rektor ollu, muhto son ferte čuovvut lágaid. Nu galget maiddá oahpaheaddjit ja oahppit. Ceahkis sáhttibehtet mearridit muhtin áššiid, muhto dii fertebehtet čuovvut skuvlla njuolggadusaid maid olles **skuvlaservodat** ovtas lea mearridan ja dohkkehan.

skuvlaservodat oahppit, váhnemat, rektor, oahpaheaddjit, eará bargit

Okta min geatnegasvuodain lea čuovvut mielde das mii dáhpuhuvvá servodagas.

Ná doaibmá demokratiija

Riikkain main lea demokratiija, beassá olles álbmot leat mielde mearrideamen mo servodat galgá doaibmat.

Jos mii galgat leat mielde mearrideamen mo servodat galgá doaibmat, de fertet mii oahppat servodatáššiid birra. Servodatáššiid birra mii oahppat skuvllas, mediaid bokte ja go ságastit eará olbmuiguin. Dáinna lágiin mii hukset iežamet oaiviliid ja jurdagiid áššiid ektui.

Mii berret leat mielde digaštallamiin ja jienastemiin. Dán láhkai mii sáhttit váikkuhit servodatovdáneapmái.

Gápmagahttá lea váttis goastat.

Dáruiduhttin

Dalle go Norga lei aitto šaddan demokratiijan, de eai ožžon dábálaš olbmot ja nissonat leat mielde mearrideamen mo riika galggai stivrejuvvot. Dalle ožžo dušše **jábálaš** albmát dahje dievddut ja eanaoamasteaddjit šaddat politihkkárin ja jienastit. Sámit eai ožžon jienastit jos eai eaiggáduššan ja gilván eatnamiid.

Sáhtta leat eahpevuoiggalaš jos eanetlohku galgá beassat mearridit lágaid mat čuhcet álgoálbmogiidda. Dat dáhpáhuvai jagi 1898. Dalle Norgga eiseválddit dohkkehede lága mii celkkii ahte buot sámi oahppit skuvllas galget oahppat dušše dárogiela **hállat**, lohkat ja čállit. Lágas čuoččui maid ahte sámegiela ii lean lohpi hállat, lohkat ja čállit skuvllas.

Dát skuvlaláhka váikkuhii garrasit sámegiela mánáide. Ollugat eai oahppan lohkat

ja čállit, ja eai ádden dahje ipmirdan dan mii oahpahuvvui skuvllas. Sáme-
giella measta jávkka áibbas. Dát áigi
gohčoduvvo *dáruiduhttin áigin*.

Muhtin oahpaheaddjit ja skuvlabargit vuostálaste dán lága. Sii vásihedje ahte mánát eai oahppan dárogiela eai ge eará. Sii mángii váidaledje ráđđehussii. Loahpas ráđđehus árvvoštalai ja guldalii váidalsaid. Sii rievdadedje lága, ja Sturorradiggi dohkkehii rievdadusa.

Jagi 1967 šattai lohpi oahpahit sámegillii, ja sámegiella šattai maid fágan skuvllain. Dalle lei dáruiduhttin bistán measta 70 jagi, ja ollu sápmelaččat ledje massán sámegielaset.

Gonagas lea manná sámiin ándagassii bivdán daid vahágiid ovddas mat dahkkojedje dáruiduhttin áiggis. Demokratiijas fertejit maiddá álgoálbmogat beassat váikkuhit iežaset servodatovdáneapmái. Jos sii dan eai beasa, de sáhttet kultuvra, árbevierut, giella ja máhttu jávkat.

jábálaš rikkis, eanaoamastaeaddji
hállat hupmat

Karášjogas jagi 1950.

Eahpedemokratiija Norggas

Nuppi máilmmesoadiáigge jagiid 1940–1945 ii lean Norggas demokratiija. Cuonomanu 9. beaivve jagi 1940 duiskalaččat fallehedje Norgga. Muhtin mánuid manná ledje sii váldán badjelasaset olles riikka. Duiskalaččat ledje nasisttat. Sin stivrenvuohki lei eahpedemokráhtalaš. Dat lei **diktatuvra**. Hitler oktan iežas mielbargiiguin stivríi olles Duiskka. Son háliidii maiddái Norgga stivret.

Muhtin norgalaččat dorjo Hitlera ja su mielbargiid ja barge ovttas singuin. Sii ledje mielde muhtin bellodagas man namma lei Nasjonal Samling (NS), ja Vidkun Quisling lei sin jođiheaddji. Nasjonal Samling bello dat gildii eará bellodagaid go NS. Sii bidje eret dan ráđđehusa maid olbmot ledje demokrátalaččat válljen, ja bidje sadjái ođđa ráđđehusa man NS ja Quisling galgai jođihit.

diktatuvra stivrenvuohki gos okta olmmoš mearrida visot lágaid ja mo riikka ruđaid geavahit

Adolf Hitler dearvvaha iežas čuovvoleddjiiid.

Vidkun Quisling lei NS-bellodaga miellahttu ja Norgga ministtarpresideanta jagiid 1942–1945.

Mo doaibmá eahpedemokratiija?

Nasisttat dáhtto ahte olles Norgga álbmot galggai čuovvulit nasismma ja Nasjonal Samling bellodaga. Sis lei plána dasa mo dán čađahit.

Sii mearridedje ahte oahpaheaddjit galge skuvllain oahpahit mánáide ahte nasisma lei buorre. Buot mánát gaskal 10 ja 18 jagi galge šaddat NS bellodaga nuoraidjoavkku miellahttun. Nasisttat čuvvo mielde ja **dárkkistedje** buot áviissaid ja gilde olbmuid radio guldaleamis. Ii oktage ožžon cealkit dahje čállit **funet** nasisttaid ja nasismma birra.

dárkkistedje dárkilit lohke

funet negatiivvalaččat

Ollu nuorat serve Norgga NS nuoraidsearvá; Hirdenii. Dát govva čájeha muhtin ávvudeami.

Olbmot miehtá Norgga vuosttildedje nasismma

Norgga álbmot **vuostálastigodii** dákkár stivrenvuogi. Ollu oahpaheaddjit celke eret bargguin danne go sin mielas ii lean riehta ahte sii galge oahpahit ohppiide ahte nasisma lei buorre. Ollugat sis sáddejuvvojedje Girkonjárgii soahtefárgan ja bággobargin. Ollu áviisačállit heite čállimis danne go journalistat eai háliidan čállit ahte nasisma lei buorre, ja ollu áviissat loahpahuvvojedje. Ollu váhnemat eai diktán mánáid dieđihit NS-bellodaga nuoraidjoavkku miellahtun. Muhtin olbmot čihkosis plánegohte vuostálastit nasismma ja nasisttaid.

Olbmot geat eai čuvvon nasisttaid lágaid, biddjojedje giddagassii. 400 olbmo áššáskuhttojedje duomu haga ja maid duiskalaččat dahje Norgga nasisttat godde.

Dan áigge go 2. máilmmesoahti lei Norggas, sáhtii nasisttaid ráđđehus olbmuid **čilgekeahtá** ja **dubmekeahtá** bidjat giddagassii. Juvddálaččat biddjojedje giddagassii, dušše danne go sii ledje juvddálaččat. Eai danne go sii ledje **verrošan**. Hitler áiggui jávkadit buot juvddálaččaid máilmmis.

Nasisttaid vuosttildeapmi Sámis

Gávdnojit ollu muitalusat dan birra mo olbmot **vuostálaste** nasisttaid ja Duiskka soalddáhiid.

Muhtimat veahkehedje olbmuid báhtarit Englándii dahje Ruttii. Earát fas veahkehedje Norgga ja Englándda soalddáhiid biktasiiguin, borramušaiiguin, fievrruiguin ja eará dárbašiiguin. Muhtimat vákšo Duiskka soalddáhiid ja sin lihkastemiid ja dieđihedje Sovjet (Ruošša) soahtehearráide dan maid sii oidne. Daid gohčodit *Partisanan*.

vuostálastigodii álge bargat vuostá
čilgekeahtá ii čilget
dubmekeahtá ii dubmet
verrošan lága rihkkon
vuostálaste barge vuostá

Grini giddagassii šadde sii geat vuostálaste nasisttaid.

Politihkalaš báhtareaddjit ja dorvoohccit

Ollu riikkain máilmmis lea eahpedemokratiija. Okta olmmoš dahje okta bellodat mearrida buot daid riikkain. Dat leat *diktatuvrastáhtat*. **Diktáhtorat** dárbbasit dávjá politiihaid ja militeara várjalit sin vai sii sáhttet bisuhit fámu. Dákkár riikkain ii leat sátnefriddjavuohta. Dat mearkkaša ahte olbmot eai sáhte almmolaččat cealkit maid sii oaivvildit iešguđet servodatáššiin.

Jos čoahkkanit ja celket iežaset oaiviliid, dahje cuiggodit stivrenvugiid ja diktátora, sáhttet politiihaid bidjat sin giddagassii ja **illástit** sin garrasit. Muhtimat goddojit, dahje dušše “jávket”. Dákkár stivren rihkku olmmošvuoigatvuođaid.

Ollugat geat áiggošedje buoridit olbmuid vuoigatvuođaid, bággejuvvojit guođdit ja fárret eret diktatuvrastáhtain jos galget beastit **heakkaset**. Muhtimat sis leat maiddá Norgii boah tán. Daid mii gohčodit politihkalaš **dorvoohccin** ja *báhtareaddjin*.

Norga ja eará demokráhtalaš riikkat čuvvot mielde mii dáhpáhuvvá máilmmis ja veahkehit politihkalaš báhtareddjiid. Lagašservodaga olbmuid, ja maiddá dutnje, leat vuordámušat ahte bures vuostáiváldit ja veahkehit ođđa ássiid oahpásmuvvat min servodahkii.

dorvoohccit

asylohcci, ohcá dorvvu dahje suodjaleami

diktáhtorat

son gii mearrida buot olles riikkas

illástit

huškut ja eará láhkai fysalaččat hávváduhttit, biinnidit

heakkaset

iežaset heakka

dorvoohccin

olmmoš gii ohcá dorvvu eará riikkas, politihkalaš báhtareaddji

Norgii bohtet ollu politihkalaš báhtareaddjit riikkain gos lea váralaš vuostálastit eiseválddiid.

Demokratiija • Čoahkkáigeassu

Demokratiija

Demokratiija mearkkaša álbmotstivren. Dat fas mearkkaša ahte riikka ássit mearridit mo ja geat galget riikka stivret. Jos riikka demokratiija galgá doaibmat, de leat riikka ássiin muhtin vuoigatvuođat. Sis leat sátnefriddjavuoha, oskufriddjavuoha, ja sii galget oažžut oahpu ja veahki. Sin ii sáhte bidjat giddagassii ovdal go ášši lea dikkis meannuduvvon, ja sii galget sáhttit friddja ásahtit servviid mat ovddidit sin beroštumiid. Demokratiijas eai leat dušše vuoigatvuođat, muhto maiddá geatnegasvuođat. Demokratiija ovdána ja doaibma go olbmot dihtet ja čuvvot iežaset geatnegasvuođaid. Sii galget jienastit válggaide, oahppat, máksit vearu, čuovvut lágaid ja njuolggadusaid, ja váldit ovdasvástádusa iežaset daguin.

Eahpedemokratiija

Muhtin riikkain lea diktatuvra. Dat mearkkaša ahte lea okta, dahje dušše moattis geat stivrejit olles riikka. Doppe eai leat bellodagat maid olbmot sáhttet jienastit. **Diktáhtor** ja su mielbargit ásahtit lágaid iežaset oaiviliid mielde, ja riikka álbmot ii beasa leat mielde mearrideamen mo riika galgá stivrejuvvot. Sii mearridit maid áviissat ožžot čállit ja makkár prográmmat TV:s ožžot oidnot. Dán láhkai sii háliidit čiehkát iežaset daguid. Sii eai hálit ahte **máilmmeservodat** galgá gávnnaht mii dáhpáhuvvá sin riikkas. Sii geat eai leat ovtaoaivilat politihkain ja vigget vuostálastit láhkamearrádusaid, sáhttet biddjot giddagassii dahje goddot. Sosiála mediat nu go facebook ja youtube leat dagahan váttisvuođaid diktatuvrraide čiehkát vearddaguid ja illástemiid álbmoga vuostá.

Politihkalaš báhtareaddjit ja dorvoohccit

Politihkalaš báhtareaddjit ja dorvoohccit leat olbmot geat leat **gártan** báhtarit diktatuvrastáhtain. Doppe sii leat áitojuvvon jos leat cuiggodan stivrejumi, dahje oaivvildan juoga eará go diktáhtor ja su mielbargit. Ollu báhtareaddjit ja dorvoohccit leat boahtán Norgii. Sii sáhttet ohcat asyla. Jos dan fidnejit, de leat sii sisafárreaddjit, ja dalle sáhttet ohcat bargu ja bargagoahtit. Sis leat dalle seammá vuoigatvuođat ja geatnegasvuođat go buot eará Norgga ássiin.

diktáhtor son gii stivre diktatuvrra

máilmmeservodat eará riikkat máilmmis ja sin stivrejeaddjit

dorvoohccit asylohccit

gártan ferten, šaddan

Bargobihtát

Ohcci

Loga čeahkkaigeasu s. 54 ja vástit.

1. Maid mearkkaša demokratiija?
2. Makkár vuoigatvuodát leat olbmui demokrátalaš servodagain?
3. Makkár geatnegasvuodát leat sis?
4. Maid mearkkaša diktatuvra?
5. Mo stivre diktáhtor?
6. Mii geavvá sidjiide geat eai leat ovttaoavil diktáhtora mearrádusain?
7. Geat leat politihkalaš báhtareaddjit ja dorvoohccit?

Dahkki

1. Mo doaibmá demokratiija?
2. Manne lea dehálaš ahte olbmot ohppet lohkat ja čállit?
3. Geat stivrejedje Norgga 2. máilmmesoadiáigge?
4. Mii lei nasisttaid bellodaga namma?
5. Man láhkai Norgga álbmot vuostálasttii nasisttaid?
6. Lei go nasisttain lohpi bidjat olbmuid giddagassii, jos vel eai lean ge verrošan?
7. Demokrátalaš riikkain lea lohpi cealkit friddja dan maid oaivvilda sin birra geat

stivrejit ja mearridit riikkas. Válljehekke muhtin áigeguovdilis ášši maid sáhtta digastallat ceahkis. Muitet ahte buohkain lea lohpi cealkit iežaset oainnu ášši ektui, ja ii oktage galgga oainnus geažil cuiggoduvvot dahje fuonášuvvot.

8. Geavahehket bálddastahttindiagramma (oahpaheaddjis fidnet). Árvvoštallet doahpágiid ja bardet dáid demokratiija beallái, diktatuvrra beallái dahje gasku:

álbmotstivren, lágat, báhtarit, vuoigatvuodát, dárkkistit, friddja, čiegusvuohta, jienastit, čuovvut mielde, bellodat, nasisma, ovttaássasašvuohta, dorvoohcci, jávkadit, skuvla, oahppu, digastallat, čuovvulit, okta bellodat, gieldit, giddagas, bilidit, goddot, rabasvuohta, áitit, stivrenvuohki, propaganda

9. Dahket unnimusat vihtta gažaldatkoartta dán kapihttalis! Dahket spealu, ja son gii bohtá vuostamužžan lohppii, lea vuoitán.

Dutki

1. Geahčadehket govvagirjjiid, lohket girjjiid ja filmmaid 2. máilmmisoađis! Ságastehket dan birra mo servodateallin lei dan áigge.
2. Lohket áviissaid! Geahččalehket gávdnat čállosiid servodagaid birra gos ii leat demokratiija! Čájehehket earáide dan maid lehpet gávdnan.
3. Lohket novealla: *Skuvlagánda*. Laila Stien. Maid dat muitala dáruiduhttináiggi birra?

Norgga ja Sámi stuorámus politihkalaš bellodagat.

4. Politihkka – leat mielde

Dán oasis oahpat

- Mii lea politihkka
- Mii lea politihkalaš bellodat
- Maid politihkkár bargá
- Goas ja mo válggat dáhpáhuvvet
- Mo media čuvge ja váikkuha min

Politihkka mearkkaša dan ahte leat mielde mearrideamen. Politihkka lea visot doaimmat mat dahket ahte min servodat šaddá nu mo mii háliidit, ja ahte olbmuin galgá leat buorre dilli. Muhtin olbmot háliidit šaddat *politihkkárin*. Sii leat dalle mielde mearrideamen áššiid mat gusket buohkaide. Dat lea *politihkka*.

Politihkalaš bellodagat

Politihkkárat ásaht joavkkuid maid mii gohčodit *politihkalaš bellodahkan*. Sii ráhkadit joavkkuid daid áššiid vuodul mat sidjiide leat dehálaččat servodagas.

Muhtin politihkkárat oaivvildit ahte skuvlamánát galget oažžut liegga mállásiid juohke beaivvi skuvllas. Earát fas oaivvildit ahte dasa mii eat sáhte geavahit ruđaid go skuvlaviesut ja buohcceviesut leat nu fuonit ahte leat gahččamin čoahkkái. Sin áigumuš lea divvut ja hukset ođđa skuvlaviesuid ja buohcceviesuid. Earát fas háliidit ahte guovllu olbmot galggašedje friddja beassat **mohtorfievrruiguin** johtit meahcis. Fas earát lohpidit ahte sii áigot heahtit **ruvkedoaimmaid** mat nuoskkidit luonddu eatnamiid ja **čázádagaid**. Dán láhkai politihkkárat geahččalit oažžut olbmuid jienastit sin bellodaga.

Juohke politihkalaš bellodagas lea **prográmma** mii muitala mo bellodat háliida ahte servodat galgá šaddat ja leat. Ollugat dorjot ovtta bellodaga go sii leat dainna ovttaoavilat. Dalle sáhttet šaddat bellodaga miellahttun. Dan sii dábálaččat maid jienastit go leat válggat.

mohtorfievrruiguin
omd. skohter ja mohtorsihkkel

ruvkedoaimmaid
bohkat ja roggat eatnamis málmma mas buvttadit omd. ruovddi, dahje golli

čázádagaid
jogaid ja jávrriid

prográmma
dieđáhus, čálus

*Gii ollu sárdnu,
ollu šaddá vástidit.*

Válggat

Buohkat geain lea **vuoigatvuohta**, sáhttet jienastit. Dalle leat sii mielde mearrideamen geat galget leat politihkkárat njeallje jagi ovddos guvlui. Dan sii dahket go jienastit muhtin politihkalaš bellodaga. Dus lea vuoigatvuohta jienastit go deavdát 18 jagi ja leat Norgga stáhtaassi.

Norggas leat golbma iešguðet válgga. Dat leat stuorradiggeválgga, sámediggeválgga ja gieldda- ja fylkkadiggeválgga. Sámediggeválggas sáhttet sápmelaččat miehtá Norgga jienastit. Sii geat áigot jienastit sámediggeválggas, fertejit diedihit sámi jienastuslohkui. Olles riika lea juhkon 7 **válgabiirii** gos sámit sáhttet jienastit politihkkáriid geaid sii háliidit galget beassat Sámediggái.

Válggat leat juohke njealljät jagi. Stuorradigge- ja sámediggeválgga lea seammá jagi, ja gieldda- ja fylkkadiggeválggas sii mearridit geat galget stivret ja mearridit sin gielddain ja fylkkas. Jos diehtá ahte ii leat ruovttus dan beaivvi go válggat dollojit, de lea vejolaš jienastit ovdagihtii.

Válggat. Juohke jietna máhcco ja biddjo stobii. Dákkár stobet leat juohke gielddas daid áiggiid go jienasteapmi čađahuvvo.

Jienasteapmi dáhpuhuvvá čihkosis. Juohke jienasteaddji ferte okto mannat liinni duohkái ja doppe son vállje bellodaga man jienasta. Li oktage oainne ja oaččo diehtit maid don jienastat, jos ieš it hálit mitalit dan.

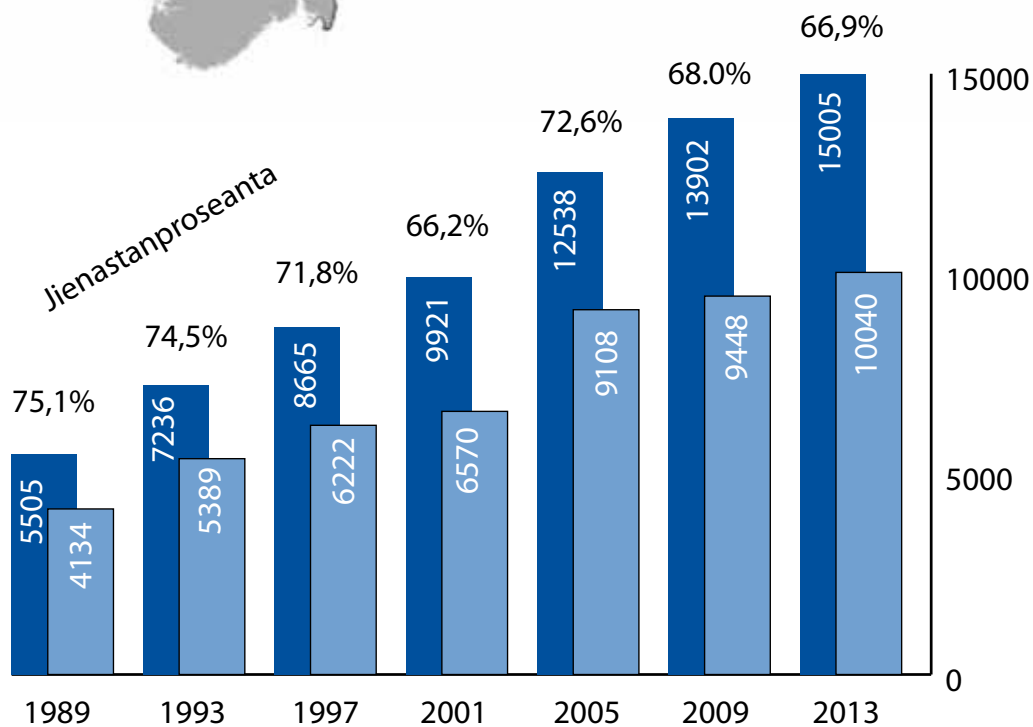
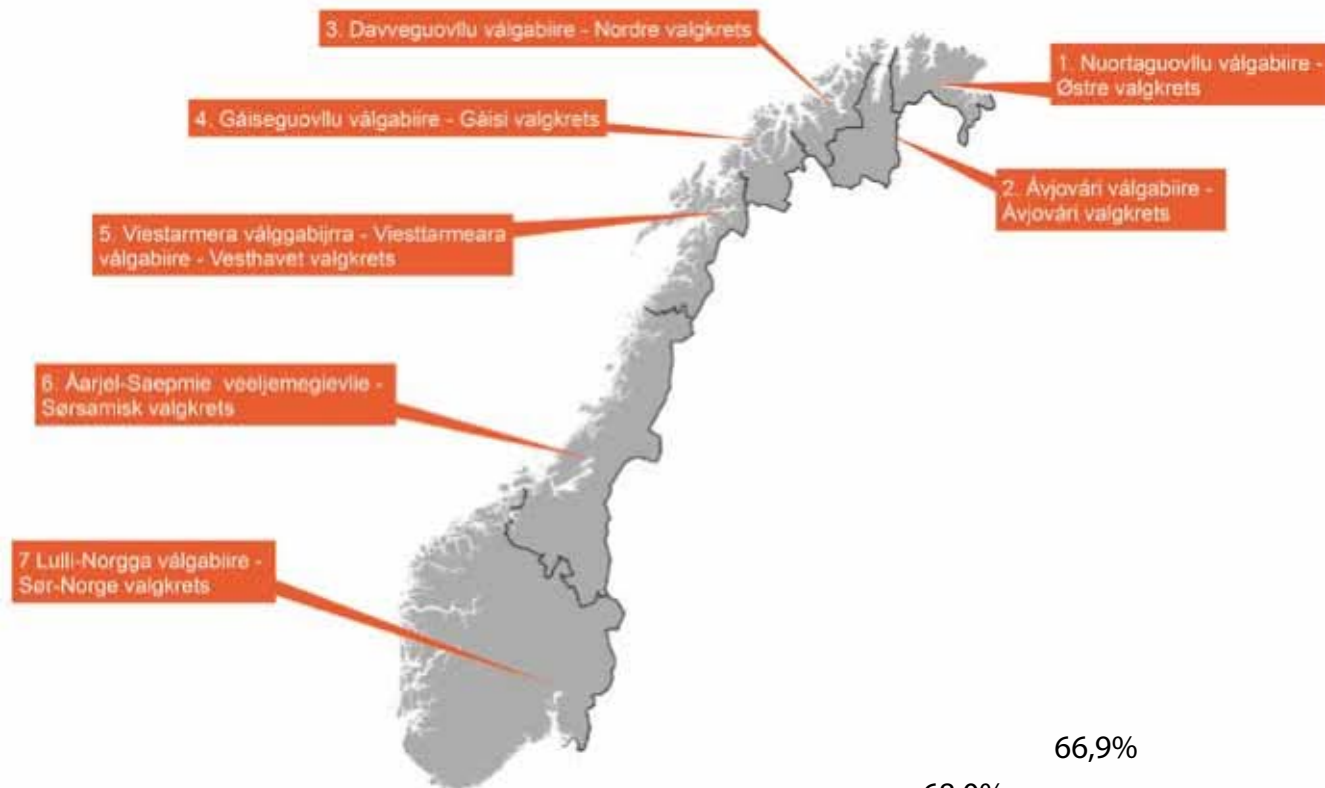
vuoigatvuohta riekti

gieldda suohkan

válgabiirii válgaguovlluide

Gal njuoska gálbbenáhkki vatná.

Sámedikki čieža válgabiirre.

Gráfa muitala man ollugat leat dieđihan iežaset sámi jienastuslohkui ja man ollugat sis leat jienastan dan rájes go sámediggejienasteapmi álggii.

Gielddastivra

Norggas lea maid nu ahte **gielddat** ja fylkkat mearridit ieža. Dat lea guovllu- demokratiija ja oassi Norgga demokratiijas.

Go leat **gieldda-** ja fylkkaválggat, de gieldda- ja fylkkaássit válljejit áirasiid geat galget čohkkát gielddastivrras ja fylkkadikkis. Válggat čađahuvvojit seammá láhkai go stuorradigge- ja sámediggeválggat. Politihkalaš bellodagat mat ožžot ollu jienaid, ožžot maid ollu áirasiid gielddastivrii- ja fylkkadiggái. Dán láhkái leat gieldda olbmot mielde mearrideamen geat galget stivret dan gielddas ja fylkkas gos sii ássat.

Gielddastivra lea bajimus mearrideaddji orgána gielddas. Sátnejodiheddji stivre bajimusas, ja son gullá dábálaččat dan politihkalaš bellodahkii mii oaččui eanemus jienaid válggas. Eará áirasat leat sii geat maid leat ožžon ollu jienaid válggas.

Sátnejodiheddji jodihá gielddastivrra. Gieldda dahje suohkan oažžu ruđaid daid olbmuin gielddas geat mákset vearu. Dasa lassin oažžu gieldda ruđa stáhtas.

gielddastivra suohkanstivra
gielddat suohkanat

Gielddaválggat dáhpáhuvvet juohke njealját jagi, ja dat leat maid čihkosis. Gielddaválggain mii jienastit dan bellodaga mii galgá stivret gieldda njeallje jagi ovddosguvlui.

Frank Martin Ingilæ lea Deanu sátnejodiheddji. Son jodihá dan bellodaga mii oaččui eanemus jienaid manimus gielddaválggain, ja beasai dalle sátnejodiheddjin. 2013.

Muhtin gielddain lea nuoraidráđđi. Das sáhttet gieldda nuorat cealkit iežaset oaivila áššiid birra mat gusket sidjiide.

Muhtin gielddat leat sámegielddat. Gielddaid ássit galget sáhttit gulahallat sámegillii buot **almmolaš** ásašusain, nu go gielddastivračoahkkimiin, dearvvašvuodabálvalusas ja ráđđeviesus, sihke njálmmálaččat ja čálalaččat.

Sámegielddat ožžot lassi ruđa Sámedikkis vai sii sáhttet ovddidit sámi servodaga ja sámi giela.

almmolaš buot gieldda áššiid várás

Deatnu lea sámi giella. Dat mearkkaša ahte visot almmolaš ásašusat galget galbejuvvot sámegillii maidái.

Gielddastivra galgá vearroruđaid, stáhtaruđaid ja sámediggeruđaid juohkit iešguđet doaimmaide. Dákkár doaimmat sáhttet leat

- Mánáidgárddit
- Skuvllat
- Boarrásiidsiiddat
- Buollin- ja suodjalusdoaimmahagat
- Lášmmohallanbáikkiid hukset
- Girjerájus
- Oadjebas skuvlageainnut
- Gosa galget odda viesut huksejuvvot

Deanu sámeskuvlla lea gielda huksen ja jođiha. Gielda máksá oahpaheddjiide, rektorii, bassái ja eará bargiide báلكkáid. Dat maid oastá girjjiid, dihtoriid, kopierenmášiinna ja eará ávdnasiid maid oahppit ja oahpaheaddjit dárbbasit dasa ahte oahppat.

Ella Marie Hætta Isaksen

Ella Marie lea 16 jahkásaš, ja son lea Deanu gieldda nuoraidráđi ovdaolmmoš. Son lea nuorra politihkkár, ja son demokrátalaččat ovdasta gieldda nuoraid oaiviliid áššiin mat gusket sidjiide.

Son hálešta ja čoahkkimastá nuorai-
guin ja gieldda eiseválddiiguin. Sii
ovttas gávdnet čovdosiid mat leat
buorit nuoraide geat ássat gielddas.
Dán láhkai sáhttet gieldda politihkká-
rat ja nuorat gulahallat. Nuorat besset
demokrátalaččat oassálastit, ja ráđi
bokte lea sis vejolašvuohta iežaset
oaiviliid buktit ovdan. Sii leat dalle
mielde servodaga ovdáneamis, ja sin
jienat gullojit áššiin mat gusket sidji-
de.

Ella Marie háliida ahte gield-
daid nuorat galget beroštit poli-
tihkas ja demokratijas, ja dan lách-
kai buoridit mánáid ja nuoraid dili
lagašservodaga. Maid don háliidat
buoridit du gielddas?

Čállon jagi 2014.

Fylkkadiggi

Go leat gieldda- ja fylkkadiggeválggat, de välljejuvvojit áirasat maiddái fylkkadiggái.

Fylkkadiggi lea bajimus mearrideaddji orgána fylkkas, ja dat galgá jodihit fylkagieldda barggaid. Sin jodiheaddji lea *fylkkasátnejoðiheaddji*. Áirasat välljejit iežaset gaskkas su gii galgá doaibmat fylkkasátnejoðiheaddjin. Son galgá ovttas daid eará áirasiiguin jodihit fylkagieldda politihka ja barggaid.

Fylkkagielda galgá geahččat bearrái ahte joatkkaskuvllat doibmet nu mo galget. Sii galget fuolahit ahte miehtá fylkka leat bátnedoaktárat ja ahte buot skuvllaoahppit ožžot buori ja nuvttá bátnedivššu. Sii galget iskat ja divvut fylkka geainnuid ja fuolahit johtalusa báikkiid gaskka. Luonddugáhtten, elrávdnji, kulturfálaldagat ja ealáhusaid ovddidit, leat eará doaimmat maid fylkkagielda galgá fuolahit ja čuovvut.

Finnmark fylkeskommune
Finnmárkku fylkkagielda

Fylkkagielda galgá earret eará geahččat bearrái ja divvut fylkka geainnuid dárbbu mielde.

Mediat – sátnefriddjavuohta ja diehtajuohkin

Friddjaáiggefálaldagat

Mun ásan Girkesgielddas. Dál fertejit politihkkárat smiehttagoahit mánáid ja nuoraid birra. Min mieldas lea ahkit manjá gaskabeivviid. Ii leat oktage báiki gos mii, nuorat sáhttit deaivvadit, háleštit, dán-sut ja speallat. Eai buohkat liiko čuoigat ja spáppa čiekčat. Valáštalliide gal leat vaikko man ollu fálaldagat ja hárbjehallit ja báikkit gos deaivvadit. Mii gáibidit ahte gielddapolitihkkárat beroštišgohtet ja guldalit min, vai gielda šaddá buorre báiki buohkaide.

Elle

Čálli giehta ollá guhkás.

Mángii mii dadjat ja cealkit juoidá maid mii oaivvildit muhtin ášši dahje dilálašvuoda birra. Dalle mii dadjat dan, ja muhtimat gullet maid mii oaivvildit muhtin áššis.

Mediaid bokte sáhttít dahkat nu mo Elle, cealkit ja dadjat iežamet oaiviliid nu ahte ollugat sáhttít lohkat dahje gullat maid mii mitalit ja oaivvildit.

Norgga ássit lohket ollu ja dávjá áviissaid.

Gávdnojit iešguđetlágan mediat. TV, áviissat, **sosiála mediat**, interneahhta ja radio leat mediat maid mii geavahit **beaivválaččat**.

sosiála mediat omd. facebook, ja twitter
beaivválaččat juohke beaivvi

Manne mediat?

Mediat galget midjiide mitalit mii servodagas dáhpáhuvvá. Dat sáhttet leat ođđasat ja eará dáhpáhusat servodagas. Go mii lohkat ja gullat áššiid birra mediain, de mii **digaštallagoahtit** áššiid earáiguin.

Mediat galget čuvgehit buot beliid áššiin, vai mii sáhttit hukset iežamet oaivila áššiide. Mediabargit galget maid leat kritihkalaččat ja čuovvut mielde servodagas. Dat mearkkaša ahte sii galget mitalit lohkkiide, gehččiide, guldaleddjiide ja áinnas politihkkáriidda áššiid birra mat eai leat nu buorit servodagas.

Dán láhkai mediat gozihit ahte demokratiija ja digaštallan ain bissu servodagas.

Politihkkárat ovddastit iežaset oaiviliid TV-sáddagis. Ollu olbmot oidnet sin ja gullet man láhkai sii áigot buoridit servodaga.

Media čuovvu mielde ja čállá ja govve áššiin mat dáhpáhuvvet servodagas. Dás oaidnit politiijaid doalvumin eret olmo gii čájeha ahte son ii dohkket minerálad viežžama ja ruvkedoaimmaid luonddus. Go media čállá ja mitala dákkár dáhpáhusaid birra, de ollu olbmot gullet daid birra, ja dalle šaddá digaštallan ášši birra.

digaštallagoahtit
álgit digaštallat

Mediat váikkuhit

Sii geat barget TV:s, radios ja áviissain, válljejit juohke beaivvi áššiid mat sin mielas leat dehálaččat čállit ja mitalit olbmuide. Daid birra mii oaidnit ja gullat TV:s ja radios ja lohkat áviissain ja internehtas.

Jos áviisa čállá ollu muhtin ášši birra, de mii jáhkkit ahte ášši lea hui dehálaš. Eará ášši mii ii namuhuvvo mediain, ii oro nu dehálaš. Jos media čállá omd. ahte skuvllain lea ollu givssideapmi ohppiid gaskkas, de mii sáhttit jurddašit: "Vuoit surgat go lea ollu givssideapmi mánáid gaskkas". Dát ii soaitte leat áibbas duohta. Datte lea nu ahte go media čállá ja čilge ollu dán birra, de mii jáhkkit ahte nu lea, oba áigge. Media lea **váikkuhan** min jurddašeapmái.

Politihkkárat mitalit iežaset oaiviliid áššiid birra. Sii háliidit váikkuhit. Danne sii oidnojit dávjá TV:s, áviissain ja gullojit radios hállamin, dahje digaštallamin. Medias lea dehálaš ja stuorra **váikkuhanfápmu**, ja dan dihtet politihkkárat.

váikkuhan báidnán

váikkuhanfápmu

báidninfápmu, dahje fápmu earáhuhttit dahje muhttit oaiviliid/meinnegiid

Eai buot sánit čázi jeage.

Politihkka – leat mielde • Čoahkkáigeassu

Politihkka ja politihkkár

Politihkka mearkkaša dan ahte leat mielde mearrideamen ja **váikkuheamen** dasa ahte servodateallin ovdána ja šaddá nu mo don háliidat. Politihkkár lea olmmoš gii bargá ja doaibmá politihkas.

Politihkalaš bellodagat

Politihkalaš bellodagat leat searvvit maida olbmot sáhttet searvat ja ovddidit servodat-áššiid mat sin mielas leat dehálaččat. Dan sii dahket daid beroštumiid mielde mat sis leat ja dan ektui maid sii háliidit lagašservodagas ovddidit dahje rievdadit. Politihkkárat jođihit bellodagaid. Sii muitalit olbmuid man láhkai sii áigot buoridit servodaga, ja geahččalit oaččuhit fárrui earáid geat beroštit seammá áššiin. Sii geahččalit oažžut **jienasteddjiid** ja miellahtuid.

Válggat

Go deavddát 18 jagi ja leat Norgga stáhtaássi, de sáhtát jienastit daid politihkkáriid geaid háliidat galget stivret. Dan sáhtát dahkat juohke nuppi jagi. Politihkkárat leat ásan bellodagaid, ja geahččalit oaččuhit olbmuid jienastit sin, vai sin áigumušat ollašuhthtojit. Ovdal go válggat álget, lávejit politihkalaš bellodagaid jođiheaddjit oidnot servodagas. Sii háleštit olbmuiquin ja muitalit sidjiide iežaset áigumušaid. Sii leat dalle “bivdimin” dahje čohkkemin jienaid. Válggat čađahuvvojit dihto beaivvi, dábálaččat čakčamánu gaskamuttus. Dat dáhpáhuvvet čihkosis. Ii oktage sáhte oaidnit makkár bellodaga just don jienastit. Juohkehaš galgá ráfis beassat jienastit iežas oaivila mielde. Válljenlatnjii dahje válljenhingiilii sáhtta mannat dušše okta olmmoš hávállassii.

Media

Mediat leat tv, radio, áviissat, áigečállagat, vahkkobláđit ja interneahhta. Media muitala midjiide áššiid birra mat dáhpáhuvvet servodagas. Muhtimin media čuovvu mielde maid politihkkárat ja earát barget, ja cuiggodit jos muhtimat áitet demokratiija, dahje jos fuomášit juoidá mii lea nu mo ii galggašii leat. Politihkkárat geavahit mediaid ovddastit iežaset oaiviliid servodatlaš áššiid birra. Mii galgat **kritihkalaččat** smiehttat ja árvvoštallat leat go duođat buot maid mediain lohkat, oaidnit ja gullat.

váikkuheamen báidnimin
jienasteddjiid olbmuid sin
jienasit

kritihkalaččat vuđolaččat,
árvvoštallamiin, mángga-
bealalaččat

Bargobihtát

Ohcci

Loga čeahkkaáigeasu s. 70 ja vástit.

1. Mii lea politihkka?
2. Maid bargá politihkkár?
3. Mii lea politihkalaš bellodat?
4. Man boaris ferte leat ovdal go oažžu jienastit válggain?
5. Man dávjá leat válggat?
6. Mat leat mediat?
7. Maid galgá media mitalit midjiide?

Dahkki

1. Norggas leat golbma iešguđet válgga, mat dat leat?
2. Geat sáhttet jienastit Norgga sámediggeválggain?
3. Gosa ferte dieđihit iežas ovdal go sáhtta sámediggeválggas jienastit?
4. Mii lea bajimus mearrideaddji orgána gieldas/suohkanis?
5. Gii jođiha gielddastivrra/suohkanstivrra?
6. Maid galget sámegielddat/sámesuohkanat erenoamážit bargat?
7. Mii lea fylkka bajimus mearrideaddji orgána?

8. Gii jođiha fylkkadikki?
9. Namut guokte ášši mainna fylkkadiggi galgá bargat!
10. Maid mii sáhttit mediaid bokte dahkat?
11. Manne oidnojit politihkkárat dávjá mediain?
12. Digaštallan/Rollaneaktin: Válljehekset muhtin politihkalaš ášši. Ohcet iešguđet oaiviliid ášši ektui. Nektet TV-digaštallanprogramma. Okta lea prográmmajođiheaddji (gearahalli) ja earát leat politihkkárat.
13. Ráhkadehket pláhkáha mas oidnojit visot sámediggeválgga bellodagaidda symbolat, bellodagaidda namat ja veaháš dieđut juohke bellodaga birra.
14. Vállje muhtin politihkalaš ášši mii du mielas lea dehálaš. Čále lohkkireivve mas mitalat iežat oaiviliid áššis.
15. Dahket pláhkáha mas čájehehpet iešguđet mediaid. Mat leat ovttaláganvuođat ja sierraláganvuođat daid gaskkas?
16. Oza lohkkireivve muhtin áviissas! Darvit girjásat, ja hárjehala lohkat dan jitnosit. Loga jitnosit earáide ceahkis. Čále girjásat maid don oaivildat áššis.
17. Norgga stáhta fámoaleamos ásahehpet leat Stuorradiggi, ráđđehus ja duopmostuolut. Mediat gohčoduvvojit "njealjá stáhtafápmun" – manne nu, jáhkát don?

Dutki

1. Čuvvot ođđasiid ovtta vahku! Makkár politihkalaš áššit digaštallojit ođđasiin dan vahku? Makkár politihkkárat oidnojit mediain dan áiggis? Makkár bellodagaide gullet sii? Dahket listtu?
2. Gávnahehket man guhkes áiggi geavahehpet mediaide juohke beaivvi, ovtta vahku. Dahket tabealla mii čájeha ja earuha gánddaid ja nieiddaid dahje cehkiid.
3. Politihkalaš bellodagat
 - Ásahehket joavkkuid. Golmmas dahje njealjis juohke joavkkus. Din joavku lea muhtin politihkalaš bellodat.
 - Hutket bellodahkii nama ja logo, välljehehket joavkku jodiheaddji.
 - Dahket oanehis prográmma mii muitala makkár servodaga dii háliidehpet.
 - Čielggadehket mo dii áigubehtet ollašuhhtit iežadet áigumušaid.
 - Dasto sáhttet "bellodagat" digaštallat dan birra maid vuoruhit ja mo buoremusat ollašuhhtit áigumušaid.

.....

čielggadehket šaddat ovttaoaivilii

4. Jearahallet gieldda/suohkana rávisolbmuid dan birra maid sii oaivvildit gielddapolitihkkárat/suohkanpolitihkkárat galget vuoruhit ja ovddidit din gielddas/suohkanis.
5. Gii lea sátnejodiheaddji du gielddas/suohkanis?
6. Gávnahehket geat čohkkájit gielddastivrras/suohkanstivrras, ja makkár bellodagaide sii gullet.

Buorre go lágídit juoigangilvvuid

• Sámá buorre jarda lágídit juoigangilvvuid, main lea vuotit sáđi Sámi Grand Prix juoigangoassái, lohka Juigid Searvvi jodheaddji, Biet Ristin Sara.

• SE VIDEO

"Agnete feber"

• Unjárggas lea "Agnete feber", The BlackSheeps vokalesta lea hupmástuhtán unjárgastáid, Stjemekeamp nammasa lávluŋilvvuid.

• SE VIDEO

Lossat, muhto sus lea doalva

• Son lea dá! Stockholmmas goe hálidá biseahit Jokimokk Iron Mines bideame sin eahnamid.

GOSA SII ŠADDET

Gosa sii šadde?

• Guđat Nils A. Somy multieamen leas vátáhusain su mánnávuotas, ja Áltá Guovdageaneasu dáfádan stuimmid áiggis.

Gosa sii šadde?

• Guđat Odd Mathis Harfta eallimis, Son lea beaggán olu su doaimmain nuga oahpaheaddjin, avissaredekteerán, grjettálin ja nu ain.

Gosa sii šadde?

• Guđat Elen ja Magnus Wolab áiggiga nuorran juo tuzáht ja lávluot ovtta.

JULEVSAMEGIELLAJ

Álmmuŋsáŋastallam Divtasvuonán

– Ep galga tjerdalattjat sieradit

– Mij lip sáme alternatiivva

– Sij li bárko ja muora gaskan

ÁARJELSAEMERENGIELLESNE

Baakoeh eatnemen bijre

Noerehl siijhtieh dáarjoehtidh Sveerjen noereh

Tjaktjen Tjáanghkoe

Jarle edtja Gánkam dáastoehdih

• Vis flere

• Vis flere

A high-angle, wide shot of a massive canyon. The canyon walls are composed of distinct horizontal layers of reddish-brown and tan rock. Patches of green vegetation, including shrubs and small trees, are scattered across the slopes and in the lower reaches of the canyon. The sky above is a vibrant blue, filled with large, white, fluffy clouds. The overall scene conveys a sense of immense scale and natural beauty.

GEOGRAFIJA

Geografiija lea oahppa olles máilmmi birra. Geografiija lea greikkalaš sátni ja mearkkaša *čilget eatnama*. Jos galgat máhttit čilget eatnama, de fertet máhttit ollu ođđa sániid ja namahusaid. Daid sániid geavahit go áigut muitalit ja čilget ábiid, váriid, jogaid, jávrriid, eatnamiid, gávpogiid ja báikenamaid.

Geografiijas oahppat mo eatnamat leat šaddan nu mo dat otne leat. Oahppat maiddái dálkkiid ja dálkkádagaid ja luonddu birra. Geografiija oasis oahppat maiddái gos olbmot ássat ja mo sii birgejit doppe gos ássat.

Go mii geografiiain bargat, de mii vástidit gažaldagaid

- Man allat lea várri?
- Gos lea gávpot?
- Makkár eanadat lea dien riikkas?
- Manne lea eanadat šaddan ná?
- Gos leat stuorra jávrrit?
- Gos orrot eanemus olbmot?
- Mo birgejit olbmot?
- Makkár resurssat gávdnojit guovllus dahje riikkas?
- Gos leat alla várit?

Dán girjjis oahpat máilmmi dálkkádagaid ja šaddoguovlluid birra, ja mo olbmot ja eallit birgejit ja ávkkástallet daid guovlluid. Beasat maid lohkat ja oahppat eambo daid iešguđet máilmmiosiid birra.

Geografiija čilget ja buohtastahttit báikkiid ja guovlluid

eanadat makkár luondu/eana lea dábálaš dihto guovllus. Omd vuotnaeanadat dahje duottareanadat

resurssat Luondduávdnasat, omd guolli, boazu, vuovdi, dahje silba dahje ruovdi

Máilmmi dálkkádatguovllut ja šaddoguovllut

Dán oasis oahpat

- Mii lea dálkkádat
- Máilmmi iešguđet dálkkádatguovlluid birra
- Mii lea šaddoguovlu
- Makkár šaddoguovlluide mii juohkit eanaspáppa

Eanaspábba

Eana šaddagodii 4,5 millijárdda jagiid dassái. Dan rájes dat ii leat leamaš jaskat. Eana jorrá birra iežas ja beaivváža, ja nu šaddet jagiáiggit, idja ja beaivi ja **ulli ja fiervá**. Dálkkit molsašuddet ja biekkat bossot ja dahket balvvaid ja báruid. Balvvat johtet almmis. Muhtimin šaddá arvi ja stoarbma dahje riđđu. Muhtimin lea báhkka ja muhtimin fas buolaš.

Eanaspáppas leat iešguđetlágan **šaddoguovllut** ja **dálkkádagat**. Muhtin guovlluin lea dábálaččat báhkka dálkkádat ja ii goasse muohtti, eará guovlluin fas lea eanašáiggi buolaš dálkkádat. Muhtin guovlluin šaddet iešguđetlágan muorat ja šattut ja gávdnojit duháhiid mielde iešguđetlágan **eallišlájat** ja divrrit. Eará guovlluin fas leat dušše muhtin eallišlájat ja muhtin vuollegis šattut, **miestagat** ja **dakŋasat**.

Eanaspábba juhkko iešguđet šaddoguovlluide ja dálkkádatguovlluide.

.....

ulli ja fiervá mearra ahccá ja coahku

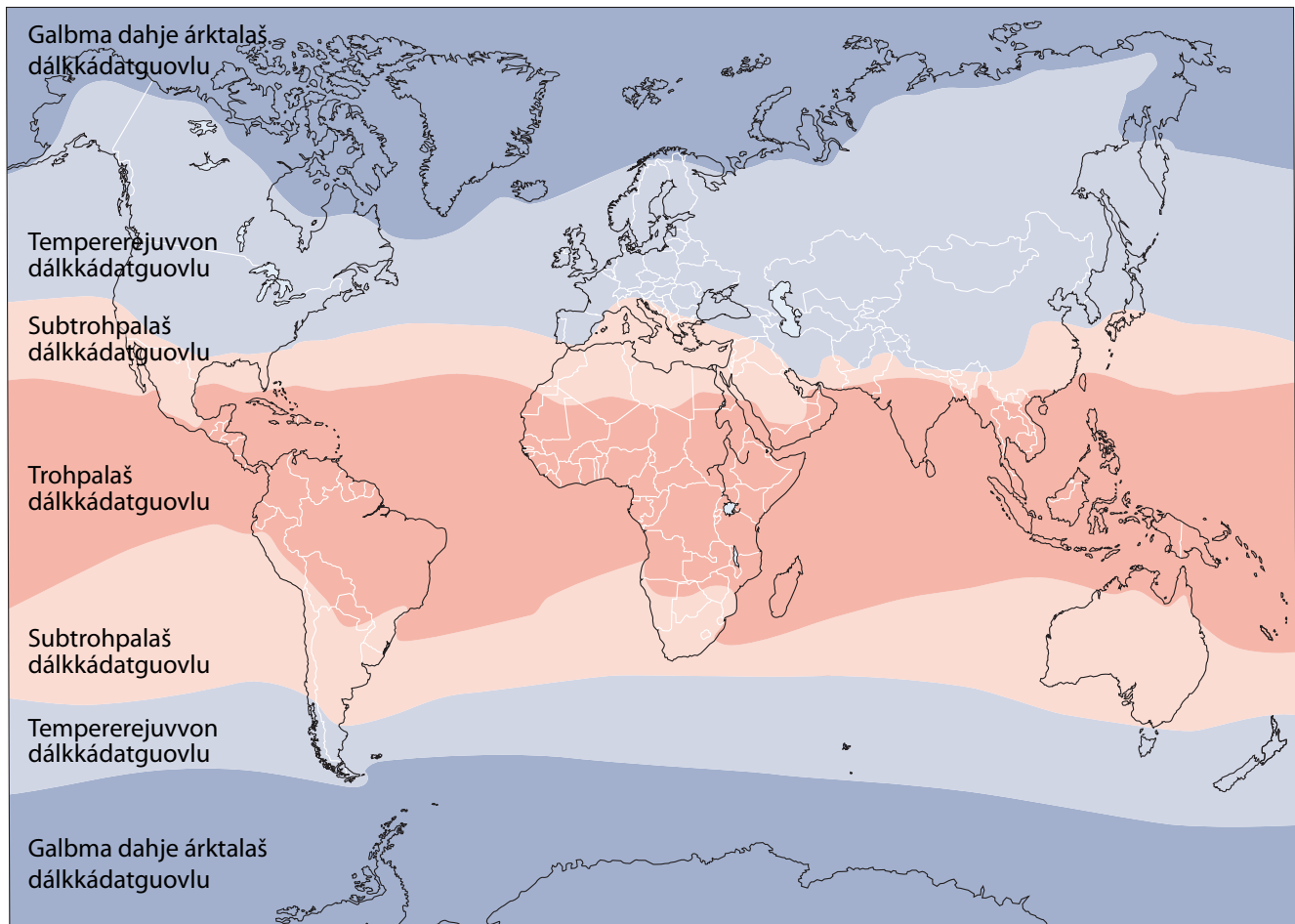
šaddoguovllut guovlu gos lea dihto šaddu

dálkkádagat dálki mii lea dábálaš muhtin guovllus

eallišlájat eallisorttat

miestagat vuollegis muorat

dakŋasat lavnnji lastagovččas main dávjá šaddet muorjjit

Máilmmi dálkkádatguovllut

Máilmmis leat njeallje iešguđet dálkkádatguovllu. Dálkkádat lea guovllu gas-kamearálaš dálki ja temperatuvra, dahje dat dálki mii lea dábáleamos muhtin guovllus. Muhtin guovlluin máilmmis lea dábálaččat báhkka ja ollu arvi. Doppe lea liegga dálkkádat. Eará guovlluin fas lea dábálaččat buolaš ja ollu muohti. Dan guovllus lea galbma dálkkádat.

Máilmmi dálkkádatguovllut

- Trohpalaš dálkkádatguovlu
- Subtrohpalaš dálkkádatguovlu
- Tempererejuvvon dálkkádatguovlu
- Galbma dahje árktaš dálkkádatguovllut

Dálkkádatguovlluid dovdomearkkat

Galbma/árktalaš dálkkádatguovllut

Čielga jahkodagat, geassi, čakčageassi, čakča, čakčadálvi, dálvi, giđđadálvi, giđđa, giđđageassi. Buolaš, jiekna. Guhkes buolaš dálvvit. Oanehis, **čoaska** geasit. Uhccán muohtti ja arvi. Gaskamearálaš temperaturavra: vuollil 10 gráda.

Tempererejuvvon dálkkádatguovlu

Čielga jahkodagat, giđđa, geassi, čakča ja dálvi. Davvin leat buolaš, guhkes dálvvit. **Lullelis** leat oanehis, bivvalis dálvvit. Liegga geasit. Arvi ja muohtti miehtá jagi. Gaskamearálaš temperaturavra: gaskal 10 ja -3 gráda.

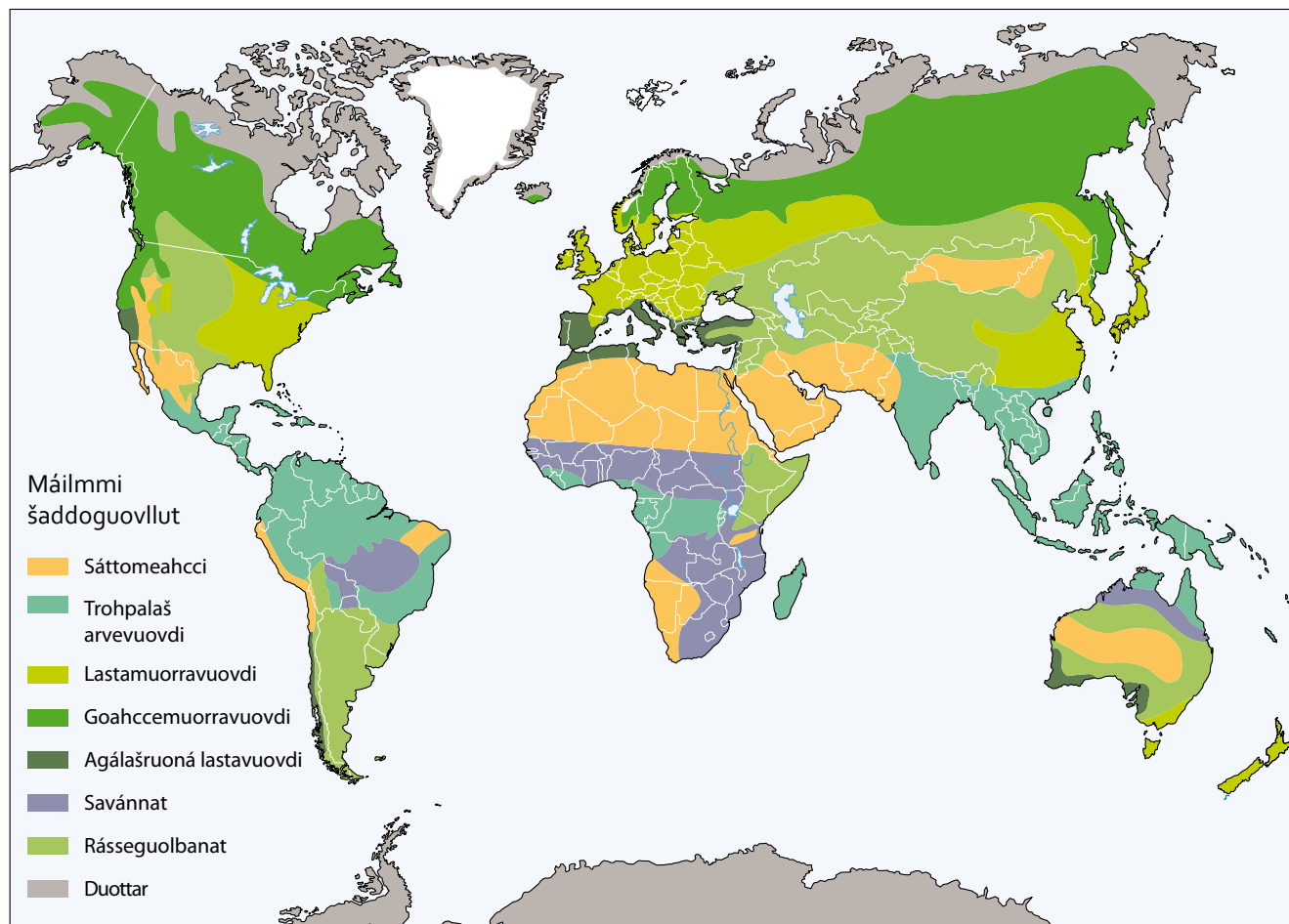
Subtrohpalaš dálkkádatguovlu

Liekkas beaivet. Galmmas ihkku. Uhccán arvi. Muhtin sajiin leat arve- ja goikeáiggit. Gaskamearálaš temperaturavra: gaskal 20 ja 10 gráda. (Savánna)

Trohpalaš dálkkádatguovlu

Seammá temperaturavra ja dálki miehtá jagi. Lávttas. Ollu arvi. Gaskamearálaš temperaturavra: 18 gráda. (Arvevuovdi)

Máilmmi šaddoguovllut

Máilmmi šaddoguovllut speadjalastet dálkkádatguovlluid. Iešguðetlágan dálkkádagat leat áiggiid čađa hábmen guovlluid šattuid ja eatnamiid nu ahte dat leat šaddan iešguðetláganin. Doppe gos báhkka ja **lákta** dálkkádat, doppe šaddet ollu iešguðet šattut, muorat ja rásit ja doppe leat ollu iešguðetlágan divrrit ja eallit. Doppe gos lea buolaš ja goikkis, šaddet uhccán iešguðetlágan šattut, muorat ja rásit, ja doppe leat uhccán eallišlájat maid.

Máilmmi šaddoguovllut leat

- duottarguovllut
- sáttomeahcit
- muorravuovddit
- arvevuovddit
- rásseguolbanat
- savánnat

lákta njuoska

Bargobihtát

Ohcci

1. Man boaris jáhkket dutkit ahte eana lea?
2. Mii dáhpáhuvvá go eana jorrá birra iežas ja beaivváža?
3. Masa juhko eanaspáppa?
4. Mii lea dálkkádat?
5. Namut daid njeallje dálkkádatguovllu!
6. Namut daid guhtta šaddoguovllu!

Dahkki

1. Loga s 79: Dálkkádatguovlluid dovdomearkkat! Mat leat daid iešguđet šaddoguovlluid dovdomearkkat? Oahpaheaddjis lea skovvi masa sáhtát deavdit dovdomearkkaid. Oza internehtas govaid daid iešguđet dálkkádatguovlluin. Čájet govaid ja muital earáide ceahkis dovdomearkkaid birra!
2. Dása dárbbáša átlasa ja/dahje globusa: Okta oahppi dadjá muhtin riikka nama ja nubbi galgá johtilit vástidit makkár dálkkádat- ja šaddoguovllus dat lea.

Dutki

1. Loga teavstta s. 76–80 ja dutkka dálkkádatguovllu ja šaddoguovllu kártta! Smiehta ja árvoštala makkár luondu lea daid iešguđet šaddoguovlluin! Mále luonddugova juohke šaddoguovllus! Vurke gova!
2. Geahčat ja dutkka kártta! Makkár šaddoguovllut leat stuorámusat máilmmis? Naba unnimusat? Makkár šaddoguovllus mii ássat?

Máilmmi šaddoguovllut

Dán oasis oahpat

- Eambbo máilmmi iešguđet šaddoguovlluid birra
- Mo olbmot leat oahppan eallit ja birget daid iešguđet šaddoguovlluin

Muohta ja lagežat duoddaris dálvet. Guovdageaidnu.

Duottar – báljis

Duottaršaddoguovlu lea eanaspáppa davibuččas ja lullimusas, galbma, dahje Árkálaš/Antáarktálaš dálkkádatguovllus. Dat lea guhkkin eret ekváhtoris. Beaivváš suotnjarastá vitnjut, iige njuolga vulos nugo ekváhtorguovllus. Dat mearkkaša ahte beaivváš ii nagot ligget nu ollu ahte eana lieggana.

Duottarguovlluin leat čielga **jahkodagat**. Dálvvit leat guhkit ja buollašat ja geasit leat oanehaččat ja čuovgadat. Garra

buolašbiekkat leat dábálaččat. Dasa lassin lea vel assás **polajiekŋa** mii váikkuha dasa ahte dálkkádat čoasku ja bissu galmmasin. Jiekŋa lea nu assái ja galmmas ahte dat váikkuha olles máilmmi dálkkádahkii. Jos eai livčče polajienat, de livččii menddo liekkas eatnama alde.

jahkodagat jagi áiggit
polajiekŋa jiekŋa mii lea polaguovlluin

Duottar.

Antáarktalaš duottarguovlu.

Khibiny várri ja duottarguovlu Guoládatnjárggas, Ruoššas.

Árktalaš duoddaris leat vuollegis šattut nu go sámmálat, jeahkálat, dakŋasat, siedggat, **skierrit**, ja miestagat mat gir-det sihke biekkaid ja čoaska gesiid. Dat šaddalit jođánit dan botta go lea beaivečuovga, ja polaguovlluin lea beaivečuovga geasset ijat beivviid. Antáarktalaš duoddaris lea dušše geađgemeahcci ja agálaš jiekŋa.

Duottareana ii goasse lieggan bajibuččas. Vuollelis bissu eana jiekŋan. Dat gohčoduvvo permabuolašin. **Perma-buolaš** dahká ahte čáhci ii golgga eatnamii, muhto orru eatnama bajožis dego smávva láttöžat ja jeakkit. Doppe loktet čuoikkat bures. Luopmánat šaddet jeak-kis, go doppe lea lávttas. Šaddo**eana-bajoš** lea hui asehaš, dávjá ii eambbo go 10 cm čienjal. Doppe gos ii leat šaddo-eana nu mo Antáarktalaš duoddaris, leat geađggit ja sáttu.

skierrit lagežat
eanabajoš gos šaddet omd. rásit

Árktalaš duottarguovlluidd eamiálbmogat leat oahppan birget buolaš guovlluin.

Eallit mat loktet bures árktalaš duottarguovlluin, leat bohccot, jiekŋaguovžžat, njoammilat, gironat, fállát, njurjot ja iešguđetlágan guolit ja **bárbmolottit** giđđat ja geasset. Antárktalaš duoddaris leat ollu pingviinnat, morššat ja njurjot.

Árktalaš duottarguovlluin ássat eamiálbmogat dego inuihtat, aleuhtat, njeneat, čukčit ja sámít. Sámít ellet maiddá tempererejuvvon dálkkádatguovlluin, muorravuvddiin. Dát eamiálbmogat leat áiggiid čađa oahppan birget dái-na buolaš dálkkádagain. Sii bivdet gu-liid, fálláid, jiekŋaguovžžaid, gottiid ja

bárbmolottit lottit mat bohtet ruovttu-luotta lieggariikkain juohke giđa ja orrut miehtá geasi

Sámi bivut.

luođuelliid. Dat leat ávkin sihke borramuššan, bivttasteapmái ja ávnnasteapmái. Ássansadjin leat guovllu **lavdnji**, skierrit, miestagat ja ceavvi muohta. Sii ávkkástallet duottaršattuid ja murjjiid sihke dálkkasin ja borramuššan geasset ja čakčat.

Sin gárvvut leat dahkkon guovllu el-liid náhkiin ja suddjejit bures dálkkiid ja buollašiid vuostá. Amas olbmot geat leat boahtán ja ásaiduvvan Árktalaš duottarguovlluide, leat eamiálbmogiin oahppan mo buoremusat birget.

lavdnji eanabajoš

Bargobihtát

Ohcci

1. Man dálkkádatguovllus lea duottar?
2. Manne Árkálaš duoddaris eai šatta nu ollu iešguðetlágan šattut?
3. Manne leat ollu jeakkit duoddaris?
4. Makkár eallit loktet buoremusat duoddaris?
5. Makkár eamiálbmogat ellet Árkálaš duoddaris?
6. Maid sii borret?
7. Makkár árbevirolaš biktasat leat sis?

Dahkki

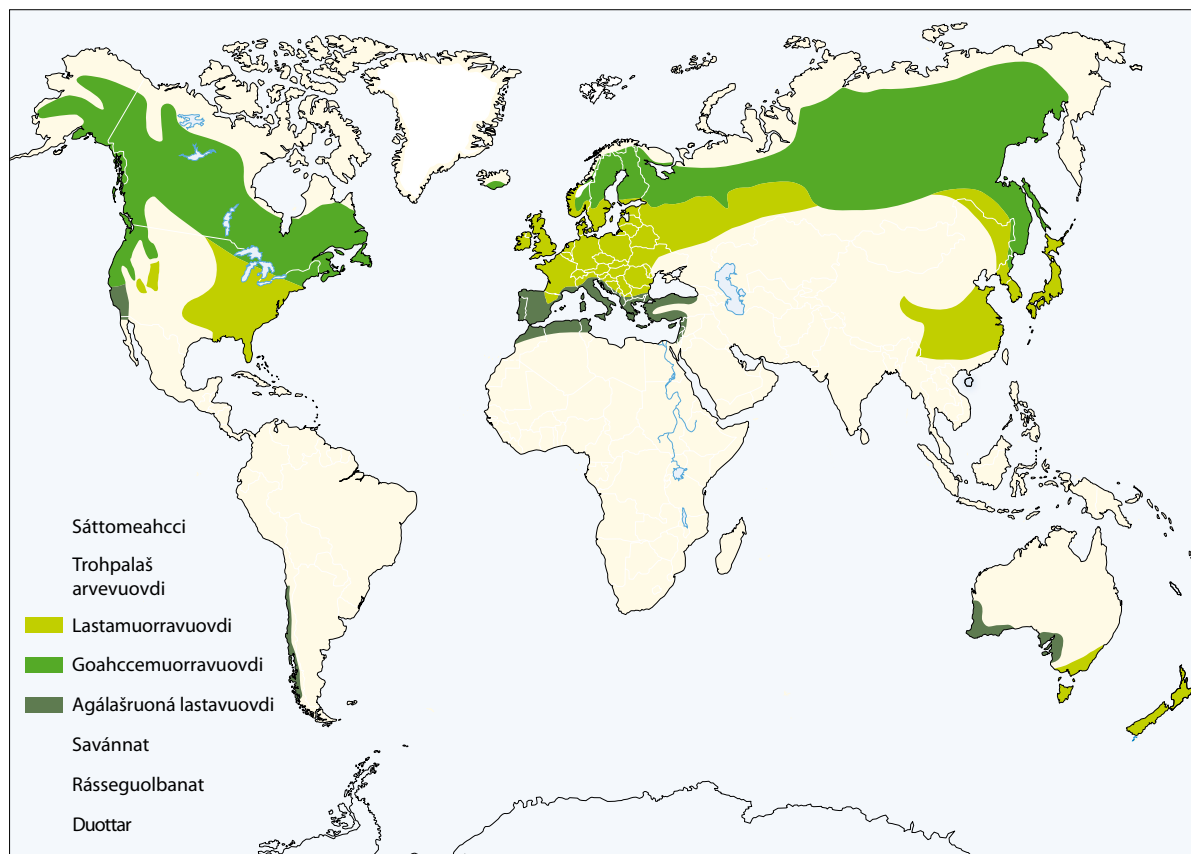
1. Logadettiin fágateavstta lea dábálaš deaivdit váttis sániide ja dajaldagaide maid ii ádde dahje ipmir. Čális fiskes-lihpuide gažaldagaid ja darvvit daid tekstii gokko leat sánit ja dajaldagat maid it ádde dahje ipmir. Čielggat dasto oahpaheddjiin maid dát mearkkašit.
2. Dál leat lohkan, geahčadan govaid ja oahpan eambbo duottaršaddoguovllu birra. Geahča gova maid málejít. Lea go juoga maid don sáhtášit lasihit maleriijii dahje rievdadit maleriijas?

Dutki

1. Mo sámít elle ja ain ellet. Man láhkai sii heivehedje iežaset sin šaddoguvlui ja ávkkástallet dan?

Muorravuovddit – šuvvi alla muorat ja libardeaddji lasttat

Lastamuorat ja goahccemuorat. Seaguhusvuovdi.
Vassbygdi, Aurland.

Muorravuovddit šaddet tempererejuv-
von dálkkádatguovlluin buot máilmmi-
osiin. Muhtin muorravuvddiin leat
eanaš **goahccemuorat**. Dan gohčodit
táigan. Eará muorravuvddiin fas leat
lastamuorat mat luitet lasttaid juohke
čavčča. Dat leat *lastamuorravuovddit*.
Muhtin muorravuvddiid gohčodit
agálašruonálastavuovdin. Dat šaddet
lullelis lahka mearaid ja ábiid, ja dat eai
goasse luoitte lasttaid.

Norggas leat ollu stuorra muorravuovd-

dit ja mis leat sullii 30 iešguđetlágan
muorrašlája.

goahccemuorat muorat main leat goahc-
cit (nálut), omd. beahccemuorra ja guossa-
muorra.

lastamuorat muorat main leat lasttat
lullelis máddelis
muorrašlája muorrasortta

Beahcemuorain leat **goahccit**. Goahccit eai gahča eret čakčat, ja dat bissot ruonán miehtá dálvvi. Eallit mat bures loktet muorravuvddiin, leat ealggat, ruoigut, riebanat, oarrit, njoammilat, albasat ja mádjihat. Dat borret urbbiid ja bárkku muorain. Mádjit ráhkada **muorragudduin** bieju jogaide.

Muorat leat ávkkálaččat maiddái olbmuide. Dat addet sihke šattuid, dáluid, ávdnasiid ja lieggasa. Goahccemuorai-
guin huksejit earret eará viesuid ja ráhkadit báhpára. Bábir mii lea du čállin-
girjjiis, lea álggus vuolgán muhtin muoras.

Muorain leat stuorra, assás ruohttasat mat dollet čázi ja bisuhit eatnama njuoskkasin ja šattolažžan. Jos daid čuollat, de šaddá eana goikkis ja doppe ii leat šat álki šaddadit maidege. Danne lea hui dehálaš ahte muorat eai noga. Jos ferte čuollat, de galgá gilvit fas ođđa muoraid.

.....
goahccit nálut

muorragudduin muora statiiwa, riggi.
Das leat ruohttasat eatnama vuolde.

ruohttasat ruohttasat njammet čázi
eatnama vuolde

Táiga Báhcaveajis/Pasvik.

Agálašruoná lasttat. Kristtornmuorra Mandalas, Norggas.

Goahccemuorravuovdi dálvet. Báhcaveadji/Pasvik.

Bargobihtát

Ohcci

1. Man dálkkádatguovllus šaddet muorra-vuovddit?
2. Gávdnojit golbma iešguðetlágan muorra-vuovddi. Mat dat leat?
3. Makkár eallit ellet muorravuovddiin?
4. Masa mii olbmot geavahit muoraid?

Dahkki

1. Olbmot leat álo duddjon muoras reaidduid ja ávkkálaš biergasiid. Duddjojekket dii ge juoidá muoras!
2. Dál leat lohkan, geahčadan govaid ja oahpan eambo tempererejuvvon šaddo-guovllu birra. Geahča gova maid málejit! Lea go juoga maid don sáhtášit lasihit malerijii dahje rievdadit malerijas?

Dutki

1. Mana olggos geahčadit muoraid! Makkár muorat leat din guovllus? Geavat giehtagirjjiid veahkkin go áiggut mearridit muorrašlája. Čále ja sárggo girjásat!
2. Čuovo muhtin muora olles jagi! Sárggo dahje govve ja čilge mo muorra lea oaidnit iešguðet jahkodagaid, ja manne dat rievdá!

Sáttomeahcci Namibias, Afrihkás

Sáttomeahcci – duovdagat main ii baljo gávdno čáhci

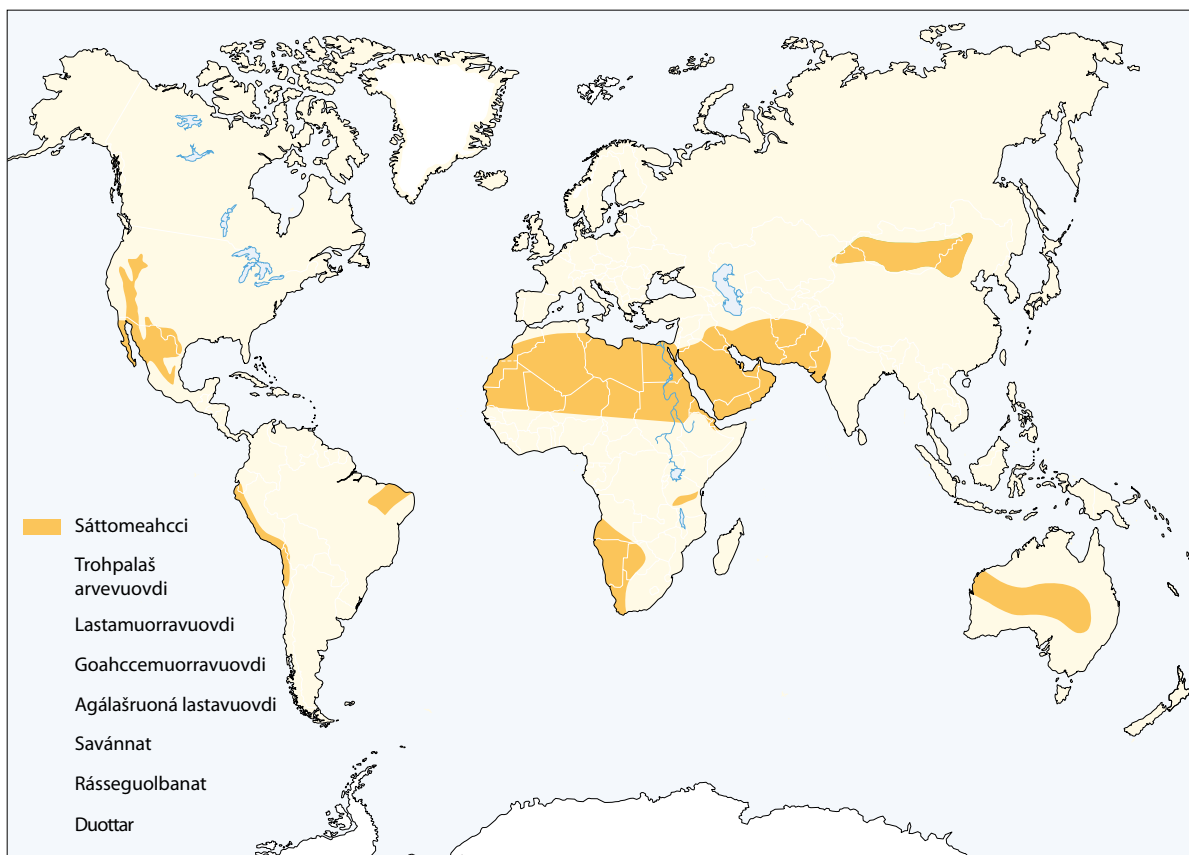
Sáttomeahci dá báleamos dovdomearka lea ahte doppe lea hui uhccán arvi dahje muohti. Doppe **guorbá** ja goiká eana ja dan mii gohčodit *sáttomeahccin*. Sáttomeahcit leat subtrohpalaš, tempererejuvvon ja galbma dálkkádatguovlluin buot máilmmiosiin. Sáttomeahcit leat máilmmi stuorámus šaddoguovllut ja

.....

guorbá šaddá fuones šaddoeana

Antáarktalaš geađgemeahcci Lulli-Georgiijas, suolu Lulli-Amerihkás.

dat levvet ja viidánit. Stuorámus sáttomeahcci lea galbma šaddoguovllus Antáktisis. Subtrohpalaš šaddoguovlluid stuorámus sáttomeahcit leat Afrihkás ja Gaskanuorttas.

Eatnašat smihttet sádduid ja sáttováriid birra go gullet sáni sáttomeahcci. Dat ii leat imaš, go namas lea sátni sáttu. Máilmmis gávdnojit iešguđetlágan sáttomeahcit. Muhtin guovlluin leat sáddot, eará guovlluin fas geađggit dahje jiekŋa. Muhtin sáttomeahciin ii leat arván mángga čuohte jahkái. Polaguovlluin (Antáktisis ja Árkttisis) fas muohtá,

muhto bieggá bossu dan eret seammás. Dušše várit ja jienat báhcet. Doppe lea buolaš. Subtrohpalaš sáttomeahciin lea buolaš ihkku ja hui báhkka beaivet. Dat lea danne go doppe eai leat balvvat mat **suddjejit** buollašiid ja báhkaid vuostá. Muhtin sáttomeahcit leat galbmasat miehtá jagi, ja muhtimat fas lieggasat miehtá jagi. Go viimmat arvá, de eana johtilit njamista čázi, dahje čáhci **lievllista** báhkaid ja biekkaid geažil.

suddjejit várjalit
lievllista badjána áibmui

Gobi geađgemeahcci Mongolias, Ásias.

Boares girdiid hávdesadji. Girdit báhcet Arizona geađgemeahccái, go daiguin ii sáhte šat girdit.

Gobi geađgemeahcis ássat ja ellet mongolat. Sii leat johtti-álbmot dahje nomádat mat johtet heasttaiguin šibihiid mielde.

Muhtin eallit heivejit ássat sáttomeahcis. Okta dain lea kamela. Kamela vurke čázi iežas rupmašii, nu ahte sáhtta guhká birget **jugakeahttá**. Dat geavaha dan čázi maid čielggi sisa lea vurken. Kamelat sáhttet giddet čalmmiid ja njunneráiggiid vai sáttu ii mana dokko. Das leat maid gaccat (juolggit) mat leat heivehuvvon dasa ahte sáddos vázzit. Muhtin eallit ja divrrit leat áiggiid čađa ovddidan iešguđet vugiid mo birget sáttomeahcis. Sis leat garra olggožat mat **suddjejit** báhkka beaivváža vuostá ja guhkes juolggit mat veahkehit rupmaša loktanit eret báhkka sáddos. Muhtin eallit eai baljo dárbbas čázi ja eaige bivas-tuva dahje gučča. Dán láhkai sii vurkejit čázi rupmašis.

jugakeahttá juhkamusa haga
suddjejit várjalit

Sahara sáttomeahcci Afrihkás lea máilmmi stuorámuš sáttomeahcci.

Kaktusis leat biikkat maiguin dat suodjala iežas vai eallit eai bora dan.

Jieknaguovžžat, **morššat**, **fállát** ja **njurjot** ellet fas Árktisis. Dain leat assás náhkit ja buoiddes, assás liikkit mat suddjejit sin buollašiid vuostá. Pingviinnat Antárktisis fas ássat ja ellet stuorra joavkkuiguin vai bisuhit lieggasa ja birgejit. Maiddái dain lea assás náhkki.

Kaktus lea dovddus šaddu mii šaddá dušše sáttomehcciin. Das lea hui assás nađđa man sisa čohkke čázi. Kaktus šaddada piikkaid mat várjalit elliid vuostá. Ii várra oktage hálit gal kaktusa borrat? Dáid lea kaktus alcces ovddidan vai galgá birget bures sáttomeahcis. Muhtin kaktus sáhttet šaddat mánja mehtera alu. Eará šattut fas liđiidit ja **ealáskit** dan botta go arvá, ja muhtin šattuin fas lea **mirkko** mii suodjala sin vai eallit ja divrrit eai galgga lahkonit ja borrat sin.

morššat mearaeallit
ealáskit álget eallit fas

mirkko váralaš ávnnas maid ii galgga borrat, go dalle sáhtá jápmit dahje garrasit buohccát

Dát biikaealli birge bures liegga sáttomeahcis beaivet, go das leat guhkes juolggit ja garra skálžu mii suodjala báhkka beaivváža vuostá.

Amazigh-álbmogiid tealttát Jordanis.

Mo olbmot birgejit sáttomeahcis?

Olbmot leat áiggiid čađa oahppan mo birget iešguđetlágan sáttomehciin. Sáttomehciin ferte johtit **čáhcegálduid** ja šibihiid johtolagaid mielde. Sis leat ássansajit maid gaska sáhttet johtit. Sis leat tealttát mat leat ráhkaduvvon gođdon gáiccaullus. **Stobuid** huksejit láirrás. Stobuin leat hui assás seannit. Sis leat galjes biktasat ja liinnit oaivvi birra. Galjes biktasat suddjejit sihke buollašiid ja báhkaid vuostá.

Galjes biktasat maid dahket nu ahte ii nu álkit bivastuva go lea báhkka. Dát lea hui dehálaš sáttomehciin. Liinnit suddjejit báhkka beaivváža vuostá, ja lea seammás vuo-

čáhcegálduid báiki gos fidne čázi

stobuid dáluid, viesuid

gas bidjalit čalmmiid ovdii jos sáddo-
stoarpmat šaddet. Biktasiin leat čáppa
hearvvat ja činat mat mitalit riggodaga
birra. Olbmot dáid guovlluin leat maid
fuomášan ja duddjon bivdoávdnasiid
maid lea geahpas guoddit. San-álbmot
leat duddjon **njuolaid** maid mirkkos
buonjustit ovdal go báhčet ealli. Dainna
sáhtta goddit stuorra antilopaid. Abori-
giinnat Austrálias fuomášedje boome-
rang. Dat lea muhtinlágan bivdoreaidu
maid bálkestít ealli vuostá nu garrasit
ahte dat jápmá. Dasto dat boahatá ruovt-
tuluotta olbmo lusa guhte bálkestii dan.
Dat lea vuogas, go dalle ii dárbbáš váz-
zit guhkes gaskkaid viežžat dan.

Sii fievrridit čázi seahkaiguin maid leat
duddjon gáicca dahje eará šibiha náhkis.
Dan lea vuohkkaset guoddit ja fievrridit
mátkkoštettiin go lihtiid ja spánnjaid.
Sii dárkilit plánejit mátkkiid nu ahte
boahhte ássansadji galgá leat čáhcegáldu
lahka. Sii borret šibitbierrgu, ja las-
sin čohkkejit **nihtiid** ja šattuid. Ná leat
olbmot áiggiid čađa oahppan birget
šaddoguovlluin gos lea uhccán čáhci.

hearvvat ivdnás minstarat

njuolaid juoga mainna sáhtta čugget ja
hávvádahttit ealli

nihtiid nøtterat (niehtti – nøtt)

Jos olmmoš orošii Sahara-Sátto-
ábis ovttá beaivvi beaivvážis, bora-
keahtta, álás, ja čázekeahtta, de
livččii rumaštemperatuvra birra-
siid 46 gr go eahketroadđi álgá. Son
livččii massán gaskal 2 ja 3 lihtte-
ra čázi ja livččii jápmán ovdal go
sevnjoda.

Vuosttaš eurohpalaččat geat rasttil-
dedje Australia, vulge Melbournas
ja johte lullin davás. Mátkki jodi-
heigga Robert Burke ja William
Wills. Sis šadde ollu váttisvuođat
dán mátkkis. Dušše okta mátkkoš-
teddjiin lei ain eallimin go jovde.
Son lei birgen danne go lei ožžon
veahki aborigiinnain. Earát jáp-
me nealggis ja danne go ledje nu
váiban. Burke jámii ruovttoluotta
manadettiin.

Galjes, geahppa biktasat suodjalit sáttobiekkaid ja
báhkaid vuostá.

Iešgudetlágan sáttomeahcit

Gobi geađgemeahcci, Mongolias, Ásias.

Geađgemeahcci: Dáppe leat asehis suoinnit. Eanabajoš lea hui asehaš. Gobi.

Amazigh Zagora sáttomeahcis, Marokkos.

Trohpaláš sáttomeahcit: Dát leat lahka **arvevuvgddiid**. Sáttoeana. Báhkas beai-vet ja buolaš ihkku. Sahara, Kalahari.

Antáarktisa jieknameahcci.

Antáarktalaš jieknameahcci: Dáppe ii gávdno čáhci, dušše **agálaš** jiekna ja muohta. Guovllu ábiin badjána lievla mii šaddá balvan, muhto balvvat gerget galbmot ja šaddat jieknan ja muohtan ovdal go ollejit gáddái. Go balvvat gahččet, de lea dušše muohta ja jiekna mii boahtá. Biekkat bossot muohttaga ja jienja fas eret, ja dávjá báhcet dušše **báljes** geađgemeahcit ja jieknavárit.

Salar de Uyuni Bolivias lea máilmmi stuorámuš sálte-meahcci.

Gávdnojit maiddá **sálteábit**. Sálteábit šaddet go lea nu báhkka ahte buot čáhci lievllista, ja báhcá dušše sálti mearra-gáddái ja bajožii.

agálaš dakkár mii ii goasse noga **báljes** guorba **arvevuvgddiid** vuovddit gos arvá ollu ja dávjá

Bargobihtát

Ohcci

1. Mii lea sáttomeahci dá báleamos dovdomearka?
2. Gos lea máilmmi stuorámu sáttomeahcci?
3. Mo olbmot suodjalit iežaset sáttobiekkaid vuostá?
4. Mo šattut birgejit sáttomehciin?
5. Makkár iešguđetlágan sáttomeahcit gávdnojit máilmmis?

Dahkki

1. Bija sádduid ovtta gári sisa njealječiegat vuollegis gárrái! Boso "hårfønárin", nu ahte sáttu ii mana olggos gáris muhto ráhkada sáttováriid, ja bieggá hábme sierralágan duovdagiid sáddos! Ná dahká bieggá sáttomehciin sáttováriid.
2. Dál leat lohkan, geahčadan govaid ja oahppan eambbo tempererejuvvon, subtrohpalaš ja galbma šaddoguovllu birra. Geahča govaid maid málejit! Lea go juoga maid don sáhtášit lasihit maleriijaide dahje rievdadit maleriijain?
3. Loga: Mo olbmot birgejit sáttomeahcis? S. 96–97. Čále referáhta das maid leat lohkan! Sáhtát deavdit čállinskovi teavstta logadettiin, ja geavahit dan veahkkin go čálát referáhta.

Dutki

1. Bárrabargu: Gos máilmmis gávdnojit sáttomeahcit? Geahča ja dutkka kártta! Muitaleahkki ja čilgejeahkki guđet guoibmái!
2. Joavkobargu: Dahket sáttomeahci! Dán fer-tebehtet dahkat giđđageasi dahje geasset. Biddjet čađačuovgi livskku eatnamii 2m²! Állet divtte arvvi dahje čázi boahtit dokko, dušše beaivváža ja biekká! Diktet orrut muhtin áigge ja čuovvot mo eana šaddá! Čállet girjái mo dii lehpēt čađahan iskosa ja mii šattai dutkosa boadus! Sáhttibehtet lasihit govaid maid.

Trohpalaš arvevuovdi Brasilas.

Trohpalaš arvevuovdi – báhkas, lávttas ja ollu arvi

Trohpalaš arvevuovdi šaddá trohpalaš dálkkádatguovlluin. Danne mii gohčodit daid *trohpalaš arvevuovdin*. Dat leat máilmmi boarráseamos vuovddit. Doppe lea **lávttas** ja báhka oppa áigge. Dat leat ekváhtora lahka. Dat mearkkaša ahte dát guovlu lea lagamus beaivváža.

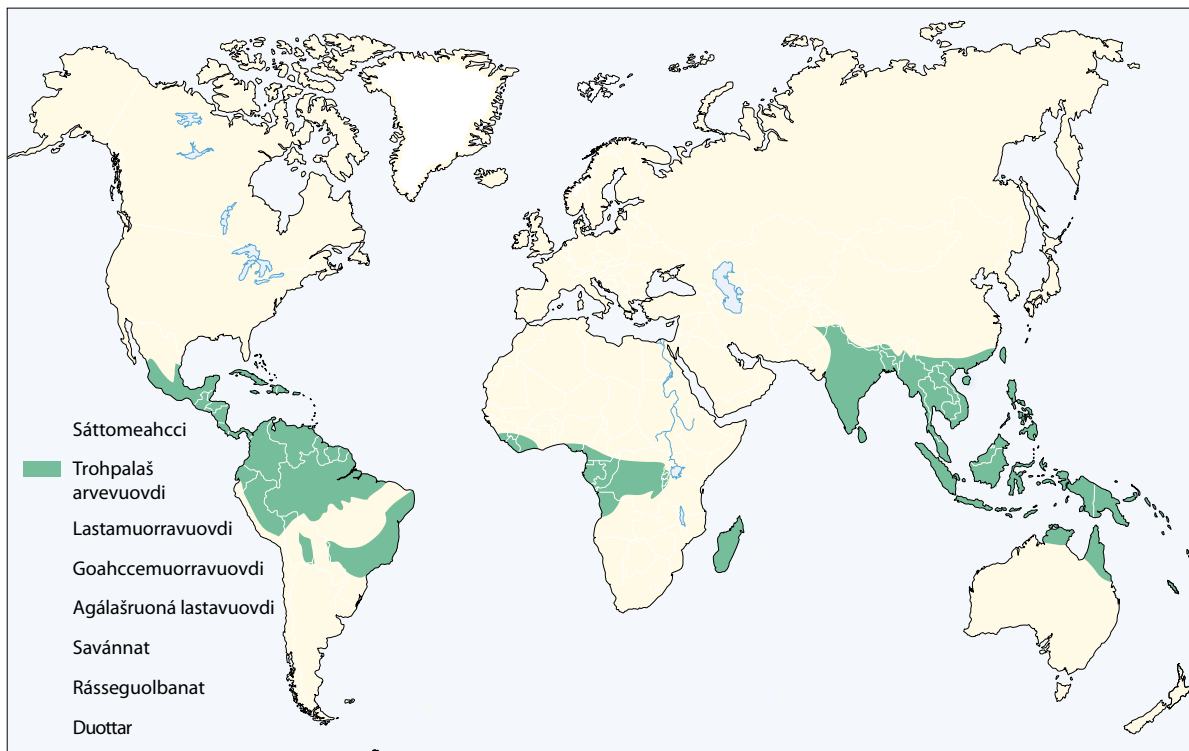
Trohpalaš arvevuovddit leat sihke Lulli-Amerihkás, Afrihkás, Ásias ja Oseanias. Dat gokčet unnit go 6% olles eana-spáppa areálas, muhto leat dehálaččat

olles máilbmái. Šattut ja muorralasttat njammet váralaš CO2 gássa áimmus ja **buvttadit** fas buhtes áimmu maid mii buohkat dárbbášit. Trohpalaš arvevuovddiin šaddet ja ellet badjel bealli buot máilmmi šaddo- ja **elliidšlájain**.

.....
lávttas njuoskkas

buvttadit ráhkadit/produserejit

elliidšlájain elliidsorttain

Mii diehtit ahte šattut dárbbášit lieggasa ja ollu čázi. Danne šaddet trohpalaš arvevuovddiin ollu iešguðetlágan šattut ja muorat. Maiddái eallit, divrrit ja guolit loktet bures doppe gos leat ollu muorat ja šattut, go doppe lea álki gávdnat borramuša. Dutkit oaivvildit ahte trohpalaš arvevuovddiin ain gávdnokit eallit, divrrit ja šattut maid olbmot eai dovdda ja danne eai leat nammadan. Sáhtta leat váttis dutkat **muorragier-ragiid** trohpalaš arvevuovddiin, go muhtin muorat sáhttet šaddat olles 50 m alu.

muorragierragiid gitta geažis muoras (badjin)

Sáhtta oaidnit imaš eliid trohpalaš arvevuovddiin.

Ollu iešguðetlágan šattut šaddet trohpalaš arvevuovddiin. Dá máilmmi stuorámuš liljat Amazonas.

Arvevuovddiid eamiálbmogiid eallin

Trohpalaš arvevuovddis lea hui báhkka nu ahte olbmot geat doppe ellet, eai dárbbas ollu biktasiid. Sii bivdet villaspiinniid ja eará návddiid. Bivddidettiin njáhkke **sivvadi**t ja **jienajávo**haga ja geavahit njuolaid maid leat buonjustan mirkkos. Sii bivdet dušše dan maid dárbbasit, go sis ii leat vejolašvuohta guhká vurket borramušaid. Bierggu maid fidnejit, málestet dalán, vai ii geargga **máhtuluvvat**. Lassin birgui borret ollu šattuid, ruotnasiid, máđuid ja suohkada. Olbmot eai geavat sáibbo go basadit, go dan sáhtta návdi haksit, ja báhtarit.

.....
sivvadit njozet, jaskadi

jienajávohaga ii jienádit maidege

máhtuluvvat šaddat máđuiguin dievva

Bivdimin mirkkonjuolain. Brasilas Amazonasis.

Penan-álbmot. Eamiálbmot geat ásset Borneo arvevuovddis Malaysias.

Muhtin šattut leat dálkasat ja buoridit olbmuid dávddaid. Gabon, Afrihká.

Suohkada ráhkadit muhtinlágan jáffui-
guin maid vižžet pálbmamuorain. Pálb-
mamuoras leat fiberat maid derpet olg-
gos. Fibiiriid bidjet máhtá ala, ja duolm-
madit dan dassá og fiberat gahččet vu-
los. Doppe seaguhuvvojit čáziin ja doi-
dojuvvojit bures. Go čáhci lea goikan,
de lea šaddan jáffun. Dainna sii vuššet
suohkada.

Sii leat áiggiid čađa oahppan makkár
urttaid sáhhtá geavahit prevenšuvdnan,
gearbmašgáskkástagaid, bátneveark-
kaid, oaivebákčasiid ja liikedávddaid
vuostá. Maiddái leat sis bassi šattut mat
suddjejit sin váralaš vuoinjaid vuostá ja
buoridit bivddu.

Dáluid huksejit ávdnasiiguin maid
gávdnet arvevuovddis. Daid huksejit
assás **čuolddaid** ala vai gearbmašat eai
nu álkit beasa sisa, ja vai **dulvijogat** eai
golgga sisa. Dán láhkai eai njuoskka ge
dálut nu álkit siskkobealde go arvá.

Ná leat olbmot heivehan iežaset ealli-
ma, ja áiggiid čađa oahppan birget arve-
vuvddiin.

dáluid viesuid

čuolddaid muorat mat leat sahájuvvon
heivvolaš allodagaide

dulvijogat jogat main govdu čáhci
badjel dearpmi

Stuorra muorain sáhhtá duddjot fatnasiid maiguin sáhhtá
jogaid meallut.

Dállu mii orru čuolddaid alde. Peruas Amazonasis.

Olbmot čullet arvevuovddiid juohke beaivvi

Arvevuovddiin leat erenoamáš muorat main fabrihkain sáhttet ráhkadit ollu čáppa stohpogálvvuid. Danne muhtimat čullet muoraid ja vuvdet daid stohpogálvoindustriijii vai dinejit ruđa. Máilmmis lassánit olbmot, ja olbmot dárbbášit eambbo biergggu. Dalle feritejit čuollat arvevuovddiid vai leat eambbo guohtonsajit šibihiidda. Stuoja gávpogat ja čoahkkebáikkat dárbbášit ruovdemáđiid ja geainnuid ja čázi eanuin mat golget arvevuovddiid čađa. Dalle ferte čuollat ja láhčit saji dákáriidda.

Boađusin dás lea ahte eamiálbmogat ja sin máhttu jávkjet, ja arvevuovddit unnat ja loahpas jávkjet. Arvevuovddiin lea báhkka. Doppe lievllista arvi jođánit ja arvi šaddá balvan. Balv-

Oassi dán trohpalaš arvevuovddis lea čullon, go dása galgá šaddat geaidnu. Borneos.

Penan-álbmot vuostálastet arvevuovdečuollama ja plantášaidgilvima sin ássanguvlui.

vat čoskot ja de arvigoahtá fas. Jos arvevuovddit jávkjet, de ii šat arvve doppe ja dalle šaddá sihke eanaspábba ja áibmu lieggaset ja goikásat. Dutkit oaivvildit ahte dát lea okta sívva dasa ahte temperaturva eatnamis goargnu.

Bargobihtát

Ohcci

1. Makkár dálkkádatguovlluin šaddet trohpalaš arvevuovddit?
2. Manne šaddet nu ollu iešguðetlágan šattut trohpalaš arvevuovddiin?
3. Manne leat nu ollu iešguðetlágan eallit trohpalaš arvevuovddiin?
4. Manne fertejit trohpalaš arvevuovddi álbmogat hukset dáluid alla čuolddaid ala?

Dahkki

1. Dál leat lohkan, geahčadan govaid ja oahpan eambbo trohpalaš šaddoguovllu birra. Geahča gova maid málejit! Lea go juoga maid don sáhtášit lasihit maleriijii dahje rievdadit maleriijas?
2. Geahčat govaid dán kapihttalis! Geavat atlasa veahkkin, ja dáhto oahpaheaddjis kárta masa sáhtát merket gos máilmmis govat leat váldon!

Dutki

1. Geavat kártta ja atlasa veahkkin, ja namut unnimusat golbma riikka gos leat trohpalaš arvevuovddit!
2. Buohtastahte trohpalaš arvevuovddiid ja duottarguovlluid!

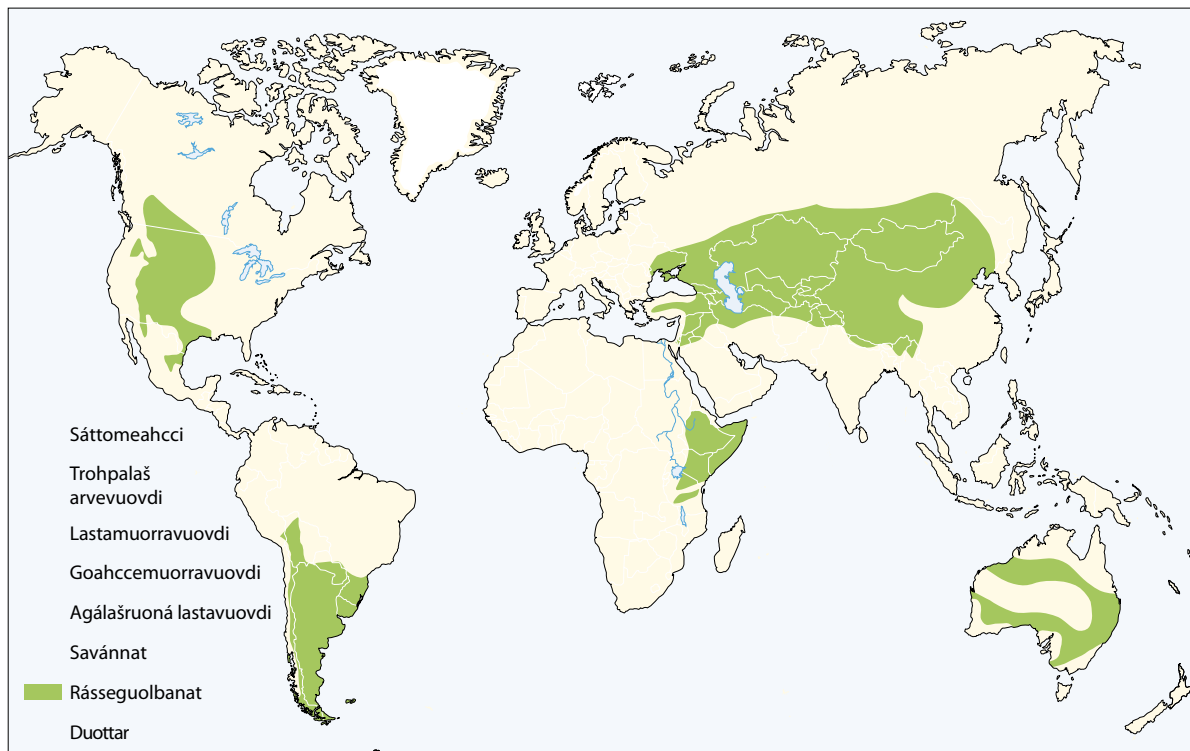

Rásseguolbanat – duolba eatnamat main šaddet suoinnit

Rásseguolbanat šaddet tempererejuvvon dálkkádatguovluin ja subtrohpalaš dálkkádatguovlluin Davvi-Amerihkás, Lulli-Amerihkás, Ásias, Afrihkás ja Austrálias. Davvi-Amerihkás gohčodit rásseguolbaniid *prærian* ja Lulli-Amerihkása fas *pampasin*. Afrihkás gohčodit rásseguolbaniid namain *veld*.

Rásseguolbaniin šaddet suoinnit. Guolbanat sáhttet leat mánggaid miillaid govdat ja guhkit. Doppe arvá dušše dan mađe ahte suoidni birge, muhto ii nu ollu ahte muorat šaddet. Suoinnit mat doppe šaddet, leat hui **asehaččat**, vai

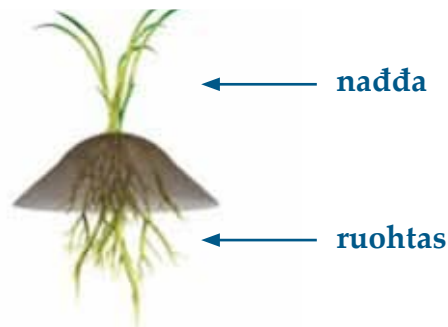
Præria Davvi-Amerihkás.
Dáppe leat leamaš oktii
eanadoallu ja giettit mat dál
leat rásseguolbanin šaddan.

eai galgga lievllistit ollu čázi. Suoinnit šaddalit fas hui jođánit jos vel eallit ja šibihat guhtot daid. **Goikeáiggiid** sáhtta buolligoahtit jos álddagas časká, muhto dat ii daga suoidnái maidege. Das birge **nađđa ja ruohtas**, liikká jos vel buolláge. Maŋná buollima šaddala suoidni fas jođánit. Danne go eai leat muorat ja miestagat, de sáhtta šaddat váttis rásseguolbaniid elliide gávdnat suoji ja orrunsaji. Muhtin eallit rogget ráiggi eatnamii jos áigot gávdnat suoji. Sáht-

asehaččat seakkit

goikeáiggiid áiggiid goas lea goikkis (ii arvve)

Rásseguolbaniin leat seakka suoinnit.

Ollugat gilvet ja šaddadit iešguđetlágan gortni ja eará borramušaid rásseguolbaniidda. Kanadas.

tet roggat guhkes tunneallaid eatnama vuolde, ja dat lea buorre, go dalle fidne eana áimmu ja šaddá eambo šattolaš.

Olbmot gilvet rásseguolbaniidda gortni, máissa ja eará, muhto stuorra oasit rásseguolbaniin geavahuvvojit guohtoneanan šibihiidda. Muhtimin sáhtta geavvat nu ahte šaddet **badjelmeare** ollu rásselohtkut, ja dalle sáhtta billašuvvat šaddu maid olbmot leat gilván alcceseaset borramuššan. Dat fas sáhtta dahkat ahte ollu olbmot nelgot. Dát dáhpáhuvvá muhtimin Afrihkás.

badjelmeare menddo

Rásseguolbaniin guhtot šibihat. Lulli-Amerihká pampasis.

Oainnát go rásselohtku?

Bargobihtát

Ohcci

1. Makkár dálkkádatguovlluin šaddet rásseguolbanat?
2. Mat šaddet rásseguolbaniin?
3. Mii lea erenoamáš daid suinniin mat šaddet rásseguolbaniin?
4. Makkár eallit guhtot rásseguolbaniin?
5. Mo rásseguolbaneallit ráhkadit suoji ja orrunsaji alcceseaset?

Dahkki

1. Dál leat lohkan, geahčadan govaid ja oahpan eambo rásseguolbanšaddoguovllu birra. Geahča gova maid málejit! Lea go juoga maid don sáhtášit lasihit malerijii dahje rievdadit malerijas?

Dutki

1. Dutkka ja geahčat kártta! Guđe riikkain máilmmis leat rásseguolbanat?

Roahttu roggá eatnamii ráiggi alcces. Ráiggit dahket rásseguolbaneatnamiidda áimmu ja dahket daid šattolažžan ja buorren.

Savánnat – guolbanat main leat arveáiggit ja goikeáiggit

Savánnat sulastahttet rásseguolbaniid, muhto šaddet trohpalaš dahje subtrohpalaš dálkkádatguovlluin Lulli-Amerihkás, Afrihkás ja Austrálias. Savánnain leat dihto **arveáiggit** jagis. Danne doppe leat guhkes suoinnit ja duokkot dákko gassa lastamuorat ja **miestagat**. **Goikeáiggis** leat savánnat hui guorbasat ja goikát, go vel jávrrit ja jogat ge leat áibbas goikan. Arveáiggis šaddalit šattut johtilit fas ja muoraide ihtet lasttat. Fáhka leat savánnat fas **runiidan** ja **lidđon**. Arveáiggibotta maiddái jávrrit dulvet fas ja jogat gologohtet.

Gnuat čeahkkanan čáhcegálduide juhkat čázi. Čáhcegáldu jávká go goikeáigi boahká fas. Afrihkká.

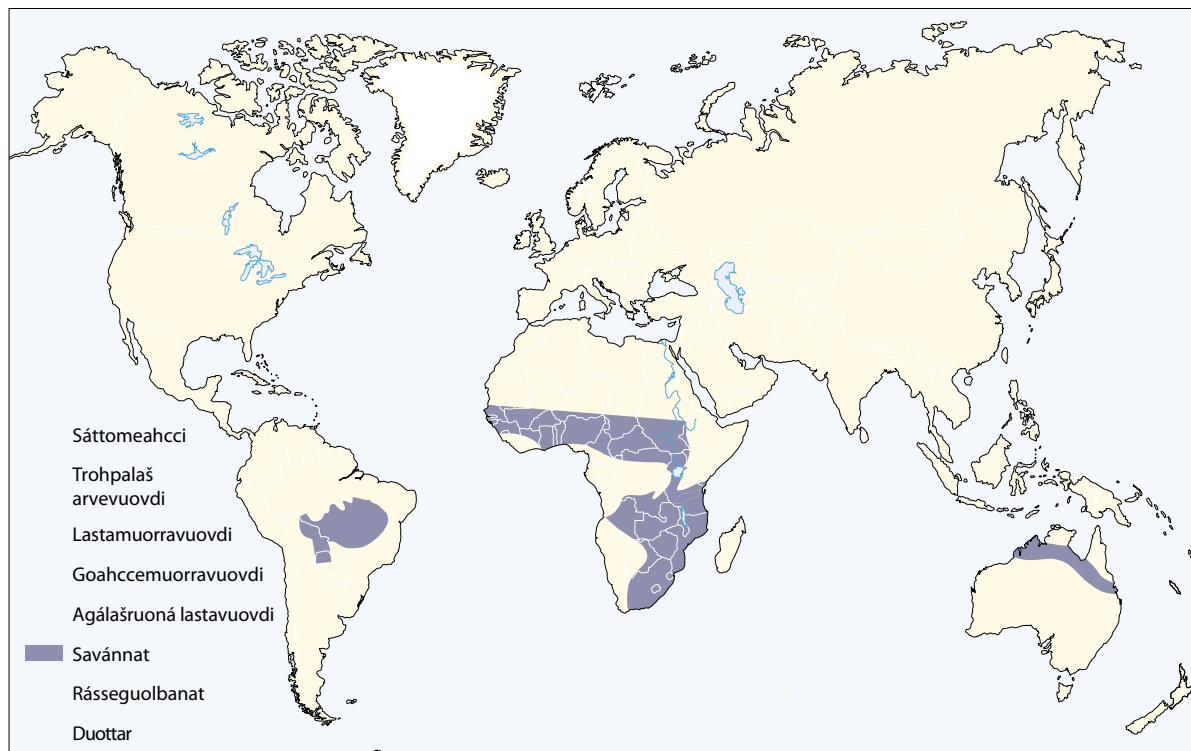
arveáiggit áiggit goas arvá

miestagat vuollegis, suhkes muorat

goikeáiggis áigi goas lea goikkis (ii arvve)

runiidan šaddan ruonádin

lidđon šaddan lieđit

Savánnain johtet ja **guhtot** eallit nu go elefánttat, njunnečoarvvit, sebrat, gnuat ja širáffat. Doppe gos gnuat leat, doppe leat maiddáid ledjonat, gepárdat ja eará boraspiret. Rásselohkut, gotkkat ja termittat leat borramuššan fas lottiide ja gotkaborriide. Kengurat, ledjonat ja luoddu beatnagat guhtot ja johtet valvin, go dalle leat oadjebasat. Olbmot leat bivdán savánnain sihke lottiid ja eliid. Dál leat eanaš eallit ráfáiduhhton, ja maiddáid savánnat leat ráfáiduhhton. Guovllu olbmot gehččet bearrái eliid ja savánnaid, ja **ofelastet turisttaid** vai sii besset oaidnit guovllu erenoamáš eliid.

Arveáigi. Šattut ja muorat runiidit. Ollu iešguđetlágan eallit bohtet návddašit sihke šattuid ja jogaid ja jávrriid maid arveáigi buktá. Ngorongoro, Tanzania, Afrihkás.

guhtot borret suinniid ja urbbiid ja šattuid **ofelastet turisttaid** čájehit turisttaide

Goikeáigi. Savánna Austrálias.

Širáffat ollet guohtut gitta bajimužžii akasiemuorain mat šaddet Afrihká savánnain.

Gnuat guhtot savánnas. Kenyas Afrihkás.

Bargobihtát

Ohcci

1. Makkár dálkkádatguovllus šaddet savánnat?
2. Mo lea savánnaid luondu goikeáiggis?
3. Mo lea savánnaid luondu arveáiggis?
4. Makkár eallit johtet ja guhtot savánnain?

Dahkki

1. Dál leat lohkan, geahčadan govaidd ja oahppan eambbo trohpalaš ja subtrohpalaš šaddoguovllu birra. Geahča gova maid málejit! Lea go juoga maid don sáhtášit lasihit maleriijii dahje rievdadit maleriijas?
2. Gehččet Disney-animašuvndafilmma: *Løvenes Konge*! Man galle iešguđetlágan ealli deaividit dán filmmas? Animašuvdna čájeha Afrihká elliid savánna-eallima.

Dutki

1. Geahčat kárta s. 111! Geavat Atlasa veahkin ja gávnnat guđe riikkain máilmmis leat savánnat!

MÁILMMIOASIT

Dán oasis oahpat

- Gos máilmmioasit leat
- Makkár riikkat gullet daid iešguđet máilmmiosiide
- Máilmmiosiid váldoiešvuodát
- Buohstahttit Eurohpá riikkaid ja eará máilmmiosiid riikkaid ovttaláaganvuodaid ja erohusaid
- Muhtin fáktadieđut máilmmiosiid birra

Eurohpá – beaiveluoitin

Eurohpá lea min iežamet ja nubbin unnimus máilmmi-oassi. Eurohpá sátni lea viehka dološ sátni ja mearkkaša: *Beaiveluoitin*. Álggus lei dáppe dušše assás jiekŋa, muhto dađistaga suddai jiekŋa ja šattai lieggaset. Dušše muhtin jiehkkit báhce vel Norgii, Islándii ja Álppaide. Dálkkádat Eurohpás lea sihke galmmas ja liekkas. Galmmas davvin ja liekkas lullin. Davvin lea stuorra erohus dálvvis ja geasis.

Árjjáleamos gávnnusmátkkošteaddjit bohte Eurohpás. Danne ledje ge 500 jagi dassái Eurohpá-riikkain ollu **koloniijat** miehtá máilmmi. Eurohpás árjjálaš **soahtefievrrideaddjit** ja mearraalbmát dáhtto oaidnit ja viiddidit

árjjáleamos sii geat bidjet eanemus searaid ja beroštumi dasa ahte dahkat, bargat ja čađahit juoidá

koloniijat riikkat maid eará riikkat stivrejit

soahtefievrrideaddjit soalddáhat ja sii geat mearridit goas ja mo galgá soahti leat

máhtu máilmmi birra. Sii manne máilbmái ja ohppe ollu, ja maiddáí oahpahedje earáide ollu. Eurohpá riikkaid gonagasat dorjo maid iežaset mearraalmáid geat manne ja "válde" ođđa eatnamiid. Sii dáhtto oažžut ođđa gálvvuid maiguin sáhtte gávppašit ja dinet ollu ruđaid.

Ollu Eurohpá riikkat leat čadnon EO:ii (Eurohpá Ovttastahtton našuvnnat). Dat mearkkaša ahte olbmot sáhttet johtit rájiid rastá ja gávppašit guđetguimmiiguin **eaktutkeahhtá**. Ollu EO-riikkain lea oktasaš ruhta: ECU (Euro).

eaktutkeahhtá eai leat makkárga eavttut, friddja

Jostedaljiehkki Norggas.

Eurohpá

Areála **10 180 000 km²**

(6,8 % máilmmi eatnanareálas)

Alimus várri **Elbrus** (5633 mbá)

Guhkimus johka **Volga** (3685 km)

Stuorámuš jávri **Ladoga** (18 180 km²)

Olmmošlohku **740 miljovvna**

Eamiálbmogat **Sámit 80 000**

(Norggas, Ruotas, Suomas ja Ruoššas)

Montenegros sáhtta velohallat sáttogáttis ja návddašit lieggasa ja beaivvadaga.

Elbrus, Eurohpá alimus várri (5642 mbá) lea Kaukasus-várreráiddus Ruošša bealde.

Volga lea Eurohpá stuorámus ja guhkimus johka. Stuorra guorbmeskiipat johtet gálvvuiguin.

Olbmot barget ollu **industrii**jabargguin, nu go fabrihkain ja huksenbargguin. Ollugat maid barget oahpahusas, kantuvrrain, dutkanbargguin, bálvalusbargguin ja guolástemiin. Eanadoallu lea garrasit uhccánan Eurohpás.

Eurohpá eamiálbmogat leat sámit. Sámit ássat Davvi-Eurohpás Norggas, Suomas, Ruoššas ja Ruotas.

industriija fabrihkat mat ráhkadit muhtin gálvvu maid ollugat háliidit dahje dárbbasit

Budapest gávpot Ungáras.

Eurohpás leat alla várreráiddut. Dá Chamonix Frankriikkas.

Davvi-Eurohpás leat buolaš dálvvit. Dá Davvi-Ruoŧa goahccevuovdi dálvet.

Ladoga lea Eurohpá stuorámus jávri. Ladoga lea Ruoššas, lahka Suoma ráji.

Olivenšattus fidne oljju maid ollugat geavahit borramušas.

Spánskalaš appelsiinnat láddan ja gárvát vuovdimassii.

Guolli lea dehálaš eksportagáivu ja biebmu Eurohpás.

Oljo- ja gássabuvttadeapmi buktá dehálaš ruđalaš sisaboađu Norgii ja Ruššii.

Skiipa viežžá ruovdemálmma Narviikkas. Ruovde- málmma fievrrida olgoriikii gos ráhkadit ruovddi das.

Ođđa biila geargan ja biddjon čájáhussan álbmogii Frankfurtas Duiskkas.

Bohccot leat dábálaš eallit Davviriikkain. Boazodoallu lea sámiid ealáhus.

Vuovdedoalus ávkkástallet muoraid bábirindustriijas ja huksenávnasin.

Šibitdoallu ja mielkebuvttadeapmi.

Bargobihtát

Ohcci

1. Gos Eurohpás leat jiehkkit?
2. Manne ledje Eurohpá riikkain ollu kolonijat?
3. Maid mearkkaša EO?
4. Gos ášset sámit?

Dahkki

1. Oahpa bajil buot riikkaid oaivegávpogiid namaid!
2. Čuoovo ođđasiid muhtin áigge ja merke kártii gos Eurohpás leat dáhpáhusat!
3. Makkár mearat ja ábit leat gullevaččat Eurohpái? Čále girjásat!

Dutki

1. Dutkka kártta ja gávnnat Eurohpá golbma stuorámus eanu namaid!
2. Vállje muhtin riikka Eurohpás, ja oza dieđuid riikka birra! (gonagas, stáhtaministtar, luondu, barggut, makkár gálvvuid vuvdet eará riikkaide, stuorámus jogat, alimus várit, **turistageasehasat**, govat, historjá, musihka, leavga, ruđat, osku, eamiálbmogat, jna)

turistageasehasat báikkít maid turisttat áinnas háliidit oaidnit ja vásihit

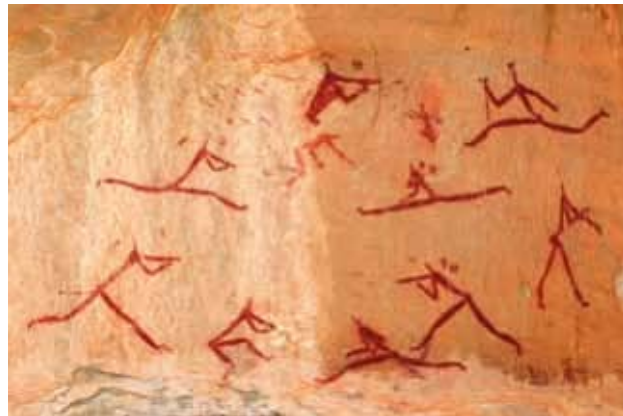
Afrihkká – beaivvážiin dievva

Máilmmi nubbin stuorámus ja lieggaseamos máilmmioassi lea Afrihkká. Afrihkká sátni mearkkaša *beaivvážiin dievva*. Dáppe gávdnokit sihke sáttomeahcit, rásseguolbanat, savánnat ja arvevuovdi. Ii ovttaga sajis máilmmis leat nu ollu luođueallit go Afrihkás. Dutkit oaivvildit ahte **olmmošnálli** lea álgus vuolgán Afrihkás. Boarráseamos olmmošdávttit leat gávdnon Tsjad:s Afrihkás.

olmmošnálli vuosttaš olbmot

Dološ baktegovvosat báktemomiin duodaštit ahte olbmot leat eallán Afrihkás badjel 2 miljovna jagi ovdal min áiggi.

Koloniijahearrát mearridedje gokko stáhtaid rájit galge leat. Jos geahčadat kárta, de sáhtát oaidnit ahte muhtin rájit leat measta áibbas njuolgat. Sii leat dušše linjálain sárgestan ja juohkán guovlluid iežaset gaska.

Go rájit biddjojedje, de olmmoščearddat biedganedje. Dan manná leat leamaš ollu **siskkáldassoadit** Afrihkás. Sođiid geažil olbmot fertejedje **báhtarit** ja gávdnat eará vugiid mo birget ja eallit. Kolonijariikkat ledje Storrabritánia, Frankriika, Duiska, Portugal, Itália ja Belgia. Sii leat maid **ávkkástallan** ollu daid luondduressursain mat leat Afrihkás. Doppe leat golli, diamánttat ja veaiki. Koloniijahearráid ávkkástallan lea okta daid deháleamos sivain dasa ahte ollu riikkat Afrihkás leat geafit. Koloniijahearrát válde maddái olbmuid ja vuvde sin šláván eará riikkaide.

koloniijahearrát sii geat ledje “váldán” koloniija alcceseaset

siskkáldassoadit soadit mat šaddet sisriikka álbmogiid/čearddaid gaskkas

báhtarit guoddit, vuolgat eret

ávkkástallan atnán ávkki, dinen

Afrihkká

Areála **30,3 miljovna km²**

(20,4 % máilmmi eatnanareálas)

Alimus várri **Kilimanjaro** (5895 mbá)

Guhkimus johka **Niilaeatnu** (6671 km)

Stuorámus jávri **Victoriajávri** (68 800 km²)

Olmmošlohku **Eambbo go 1 miljárd**

Eamiálbmogat **50 miljovna**

San, Masai, Imazighen (Berberat), Mboro, Aka, Pygmeat, Khoisan, Ogoni, Batwa, Tuareg, Balala, Nama, Pastoralist

Afrihkás ellet ollu iešguđetlágan eamiálbmogat. Masaiijat leat johttiálbmot dahje nomádat mat johtet šibihiiguin.

San-álbmot ellet Namibias ja Botswanas, Kalahari-sátto-meahcis. Sii bivdet elliid mirkkonjuolaiguin. Dá áhčči oahpaheamen bártnis bivdima.

Dološ eanadoallovuohki geavahuvvo ain Afrihkás.

Eanaš afrihkálaččat barget eanadoa-
luin. Sis leat unna eanabihtážat gos šad-
dadit dan maid borret. Ain lea dábálaš
geavahit dološáiggáš **giehtareaidduid**
nugo **guohki**, ja lea dábálaš ahte nisso-
nat barget gittiin. Muhtin olbmot joh-
tet šibihiiguin ovttá **guđohagas** nubbái.
Sin gohčodit *nomádan*. Dát eallinvuoh-
ki lea jávkamin go eatnamat gilvojuvvo-
jit eará šattuid várás, ja dalle ii leat šat
guđohaneana šibihiidda. Eanadoal-
lit geain leat viiddis eatnamat, šaddadit
iešguđetlágan šattuid ja ruotnasiid maid
eksporterejit olgoriikkaide.

giehtareaidduid reaidu maid rumaš- ja
giehtafámuin giedahallá

guohki reaidu mainna ráhkada sálvvu
eatnamii ja dohko sáhtá de gilvit omd
budehiid.

guđohagas guohtunbáikkis

Afrihkás ellet ollu iešguđetlágan eallit. Dá širáffat.

Earát barget fas ruvkkiin. Afrihkás leat ollu ruvkedoaimmat. Doppe rogget ja buvttadit veaikki, ruovddi, gollu, ja eará metállaid. Maiddái diamántaruvkket leat ollu Afrihkás. Dađe bahát lea dávjá nu ahte leat amerihkálaččat dahje eurohpálaččat geat eaiggáduššet dáid ruvkkiid. **Ruvkebargiin**, geat dábálaččat leat afrihkálaččat, lea dávjá fuones bálká. Ollugat barget maiddái oljobuvttademiin.

ruvkebargiin sii geat barget ruvkkiin

Niilaeatnu lea Afrihká guhkimus ja stuorámus johka.

Victoriagoržžit leat vuolgán Victoriajávrris, mii lea Afrihká stuorámus jávri

Afrihkás leat ollu stuorra gávpogat. Johannesburg Lulli-Afrihkás.

Kilimanjaro lea Afrihká alimus várri.

Káffebáhpot

Ollugat fálet turisttaide čájusmátkkiid, go sii háliidit oaidnit Afrihká luonddu ja luodueilliid.

Duhpátšaddu goikaduvvon ja gárvvis vuovdimassii duhpátfabrihkaide.

Ollu iešguđetlágan gálvvut mannet stuorra skiippaid mielde miehtá máilmmi. Soaitá dát skiipa fievrrida kakao šuhkoláde-fabrihkaide miehtá máilmmi?

Gollemálbma gávdnon golleruvkkes.

Ollugat barget ruvkebohkamiin.

Bargobihtát

Ohcci

1. Maid mearkkaša sátni: Afrihká?
2. Manne leat leamaš ollu siskkáldassoadit Afrihkás?
3. Makkár luondduressat leat Afrihkás?
4. Mii lea nomáda?
5. Geat eaiggáduššet Afrihká ruvkkiid?

Dahkki

1. Čuovo ođđasiid muhtin áigge ja merke kártii gos Afrihkás leat dáhpáhusat!
2. Geahčat ruovttus ávdnasiid mat leat dahkon veaikkis, gollis dahje ruovddis! Čále girjásat makkár ávdnasat leat dahkon dáid metállain!
3. Loga teavstta ja dutkka Afrihká kárta ja daga gažaldagaid earáide ceahkis! (Omd: Makkár riika lea nuorttabealde Algeria?)

Dutki

1. Oza dieđuid Nelson Mandela birra interneahtas, girjerádjosis, giehtagirjjiin! Gii son lei, ja maid son lea ovddidan?
2. Vállje muhtin riikka Afrihkás! Oza dieđuid riikka birra ja buohtastahte muhtin Eurohpá riikkain ovttaláganvuođaid ja erohusaid! (gonagas, stáhtaministtar, luondu, barggut, makkár gálvvuid vuvdet eará riikkaide, stuorámuš jogat, alimus várit, turistageasehasat, govat, historjá, musihkka, leavga, ruđat, osku, eamiálbmogat, jna)

Pyramiidat leat Afrihkás.

Ásia – beaivebadjáneapmi

Ásia-sátni mearkkaša *beaivebadjáneapmi*. Ásia lea stuorámus buot máilmmi-osiin, ja measta bealli oba máilmmi álbmogis ássat Ásias. Dáid álbmogiid gaskkas leat maidái ollu iešguđetlágan eamiálbmogat geat ássat sihke davvin ja **lullin**. Dat mearkkaša ahte Ásias leat ollu iešguđetlágan servodagat, gielat ja kultuvrrat.

Ásia vuolgá davvin polaábis, ja ollá gitta ekváhtorii lullin. Davimus oasis lea namma Sibirjá. Eatnašat dáppe leat

ruoššat, dahje ruošša eamiálbmogat danne go Sibirjá gullá Ruššii. Ollugat sis leat fárren Eurohpá beallái. Polaábi lahka lea galmmas ja dušše bajimuš oassi eatnamis lieggana geasset. Dán gohčodit *permabuolašin*. Doppe šaddet dušše **miestagat** ja smávva šattut. **Lullelis** lea boares goahccevuovdi maid gohčodit *táigan*.

lullin máddin

miestagat vuollegis muorat

lullelis máddelis

Sibirijjá lulábealde leat guolbanat, **sáttomeahcit** ja alla várit. Máilmmi alimus **várreráiddu** namma lea Himalaya ja dat lea Nepálas, juste davábealde India. **Lulli**-Ásias lea arvevuovdi, ja danne doppe lea báhkka ja sáhtta arvit miehtá jagi.

sáttomeahcit geađgemeahcit
várreráiddu várit ráiddus (bálddalaga)
lulli mátta

Nenecat leat eamiálbmot davvinuorta Ruoššas.

Malaysia arvevuovddi eamiálbmot, gullevaš Bidayuh čerdii, čuojaheamen rumbbu ja ávvudeamen Gawai festiivála. Dalle sii giitet eatnama ja luonddu borramušaid ovddas maid dán jagi fidnejedje.

Ásia

Areála **44 579 000 km²**

(29,4 % máilmmi eatnanareálas)

Alimus várri **Mount Everest** (8848 mbá)

Guhkimus johka **Yangtze** (6301 km)

Stuorámuš jávri **Kaspiáhpi** (371 000 km²)

Olmmošlohku **4,3 miljárd**

Eamiálbmogat **260 miljovna**

Nenec, Yupik, Aleut, Akkani, Eaveanat, Čukčat, Korjáhkát, Itelmenat, Oročat, Komit, Hantit, Mansit, Eaveanggat, Naga, Kachin, Chakma, Shan, Chenchu, Lambadi, Negrito, Orang Ulu, Orang Asli.

Nadymas, Ruoššas boazoguodoheaddjit ávvudit Boazoguodoheaddjibeaivvi njukčamánu 1. b. 2014.

Liegga guovllut Ásias.

Kloasttar Tibetas.

Mongolia álbmogat ássat jurttain ja johtet šibihiiguin.

Riissaid gilvimin.

Táiga, goahccevuoŋdi davvinuorta Ruoššas.

Ásias leat máilmmi guhkimus ja stuorá-
mus eanut ja eanemus olju ja gássa. Ási-
as leat maiddái máilmmi stuorámus
eanadoalloguovllut. Doppe šaddadit
erenomážit riissa ja deadjalasttaid.
Gávpotássit barget kantuvrrain dah-
je fabrihkain ja bálvalusbargin. Japánas
ráhkadit ollu **el-rusttegiid** nugo tv:id,
rádiod, ja IT-ávdnasiid dego mátketele-
fovnnaid, GPS:aid ja dihtormašiinnaid.
Maiddái biillaid ráhkadit ja eksportere-
jit olgoriikkaide.

el-rusttegiid ávdnasat maidda dárbbáša
el-rávnnji omd. vuoššanoama

Kiinnámmuvra. Kiinná hüksii guhkes, alla muvrra vai davvi
álbmogat eai galgan bohtit sin guvlui.

Ollu turisttat bohtet gikcut Himalaya-váriid. Šerppat
guddet sin dávviid. Dan ovddas sii dinejit ruđa.

Yangtse lea Ásia guhkimus ja stuorámus johka.

Ásias leat ollu stuorra gávpogat. Beijing, Kiinnás.

Mumbaijas gefid ásodagat.

Ásia lea máilmmi stuorámus elektronihkkabuvttadeaddji. Din ruovttus leat sihkkarit elektronihkalaš ávdnasat mat bohtet Ásias.

Ollu máistagat leat vuolgán Ásias ja leat dál dábálaččat miehtá máilmmi.

Ásia lea máilmmi stuorámus oljo- ja gássabuvttadeaddji.

Ásias leat ollu biillafábrikat.

Pandaguovža lea Ásia ealli.

Bargobihtát

Ohcci

1. Mii lea namma Ásia davimus oasis?
2. Mii lea namma máilmmi stuorámus ja alimus várreráiddus?
3. Makkár luondu lea Lulli-Ásias?
4. Maid gilvet ja šaddadit Ásias?
5. Gos ráhkadit el-rusttegiid?

Dahkki

1. Čuovo ođđasiid muhtin áigge ja merke kártii gos Ásias leat dáhpáhusat!
2. Ásia borramušat ja šattut ja máistagat leat dovdosat miehtá máilmmi. Oza muhtin borramušrávvaga mii lea Ásias vuolgán. Ráhkát ja bora dan!
3. Ollu el-reaiddut ja biillat maid mii geavahit, leat ráhkaduvvon Ásias. Geahčat ruovttus leat go dis ávdnasat mat bohtet Ásias! Čále girjásat!

Dutki

1. Vállje muhtin riikka Ásias! Oza dieđuid riikka birra ja buohtastahte muhtin Eurohpá riikkain ovttaláganvuodaid ja erohusaid! (gonagas, stáhtaministtar, luondu, barggut, makkár gálvvuid vuvdet eará riikkai-de, stuorámus jogat, alimus várit, stuorámus gávpogat, turistageasehasat, govat, historjá, musihkka, leavga, ruđat, areála, olmmošlohku, osku, eamiálbmogat, jna)

Dát áddjá lea bealddustis bupmola čohkken. Dan son vuovdá fabrihkaide. Bupmolis ráhkadit biktasiid ja liinniid.

Amerihkká –Amerigo Vespucci 1454–1512

Muhtimat oaivvildit ahte Amerihkká galgá leat nammaduvvon Itália gávnusmátkkošteaddji *Amerigo Vespucci* manis. Vespucci jođii 1500-logu álggus sihke Mexicos ja Brasilas. Earát oaivvildit ahte Amerihkká-namma lea vuolgán Nicaragua **várreráiddus** man namma lea *Sierra Amerrique*. Amerihkká lea stuoris, ja rádji gasku lea Panama-kanála. Danne lea dábálaš juohkit Amerihká guovtti máilmmioassái: Davvi-Amerihkká ja Lulli-Amerihkká. Riik-
kat ja sullot gasku dahket “šalddi” gaskal Davvi- ja Lulli-Amerihká ja gohčoduvvo Gaska-Amerihkkán, muhto ii rehkenasto gal sierra máilmmioassin.

várreráiddus várit ráiddus bálddalaga

Davvi–Amerihkká

Davvi-Amerihkká lea beali stuorát go Eurohpá. Davimusas lea rádji Jieknaáhpái ja **lullin** lea rádji **Lulli-Amerihkkái**. Alaska mii lea davimusas, gullá USA:i. Dan sii oste Ruoššas. Arkeologat jáhkket ahte Amerihká vuosttaš olbmot bohte Ásias Beringnuori bokte. Sii jáhkket ahte otná Amerihká eamiálbmogat leat ásialaččaid **manisboahttit**.

Fargga 600 jagi dassá álge eurohpálaččat bohtit Amerihkkái. Eurohpálaččat gáibidedje viiddis eatnamiid eanadolui, nu ahte Davvi-Amerihká eamiálbmogat bággejuvvojedje fárret eret ássanguovlluin ja ásaiduvvat **reserváhtaide**. Eangalasalbmát ja fránskalaččat bohte ja ásaiduvve davimus guovlluide. Danne leage otna ain eangalasgiella **almmolašgiellan** Davvi-Amerihkás.

lullin máddin

Lulli-Amerihkkái Máтта-Amerihkkái

manisboahttit fuolkkit, sogalaččat

reserváhtaide Báiki dahje sadji gosa lea huksen unna giláža, ja gohččon/ávžžuhan olbmuid dokko fárret.

almmolašgiellan giella maid buohkat ovttariikkas galget oahppat ja hálldašit

Davvi-Amerihkká

Areála **24,2 miljovna km²**
(17,6 % máilmmi eanaareálas)

Alimus várri **Mount McKinley** (6194 mbá)

Guhkimus johka **Mississippi-Missouri-Jefferson** (6275 km)

Stuorámuš jávri **Lake Superior** (82 100 km²)

Olmmošlohku **529 miljovna**

Eamiálbmogat 5,8 miljovna

Inuit, Aleut, Aztek, Sioux, Apache, Navajo, Davvi-Oarje álbmogat, Cheyenne, First Nations, Métis, Cherokee, Algonquian, Pueblo

Mississippi-Missouri-Jefferson johka lea Davvi-Amerihká guhkimus ja stuorámus johka.

Mount McKinley, lea Davvi-Amerihká alimus várrečohkka.

Davvi-Amerihkkái bohte olbmot juohke sajis máilmmis ja šattai **máŋggakultuvrralaš servodahkan**. Doppe ássat maŋisboahttit Norggas, Sámis, Kiinnás ja ollu eará sajiin máilmmis. Ássat maidái sevdnesliikkat álbmot Davvi-Amerihkás. Sii leat šlávaidda maŋisboahttit geat fievrredivvojedje Afrihkás Amerihkkái.

Davvi-Amerihkás leat viiddis rásseguolbanat. Rásseguolbaniin lávejedje eamiálbmogat bivdit buffalo. Dál leat rásseguolbanat šaddan guohtun šibihiidda. Liegga rittuguovlluin leat stuorra ja smávva eanadoalut ja plantášat. Plantášat leat viiddis giettis gos šaddadit ovtta dahje guokte šaddosa. Dábálaččat šaddadit bubmolla, máissa, banánaidda,

máŋggakultuvrralaš servodahkan servodat gos mánga kultuvrra ellet ja doibmet bálddalaga

Dološ náveta, láhtu ja giettis leat vel báhcán álgu ođđaássiid maŋis.

appelsiinnaid ja **ruotnasiid**. Eanadoallu lea stuorra ja dehálaš vuodđoealáhus Davvi-Amerihkás. Ollugat barget oljoindustriijas Texasis ja Louisianas ja Alaskas dahje Kalifornias. Earát fas barget bálvalusbargguin ja kantuvrrain. Ollu stuorra gávpogat leat Davvi-Amerihkás.

.....
ruotnasiid ruoná šattut, borramušat

Mexico eamiálbmot Aztekat huksejedje dákkár alla tempe-
liid man alde bálvaledje beaivváža.

Amerihkkái bohte ja ásaiduvve olbmot sihke Eurohpás,
Ásias ja Afrihkás. Dá oaidnit muhtimiid sin manisbohttiin.

Davvi-Amerihká gávpogat leat nu stuorrát ahte leat
šaddan sierra gávpogat gávpogiid siskkobeallái.

Šibihat guhtot rásseguolbaniin, prærias.

Alaska eamiálbmot inupiáhtat stohket ja hárjehallet fálesbivdui.

Floridas leat guhkes sáttogáttit ja liegga dálkkádat.

Alaskas leat viiddis, suhkkes muorravuovddit.

Friddjavuođabázza ja New Yorkas Manhattanis. Dihtet go ahte veaiki mas dat lea ráhkaduvvon, bođii Norggas?

Grand Canyon lea ávži Arizona sáttomeahcis.

Alaska jienat.

Alaska-guovža bivdimin luosa.

Bargobihtát

Ohcci

1. Gos bohte vuosttaš olbmot Davvi-Amerihkkái?
2. Goas eurohpálaččat bohte Davvi-Amerihkkái?
3. Manne hállet eangalasgiela Davvi-Amerihkás?
4. Makkár ealli bivde Amerihká eamiálbmogat?
5. Mii lea plantáša?
6. Maid barget olbmot Davvi-Amerihkás?

Dahkki

1. Čuovo ođđasiid muhtin áigge ja merke kártii gos Davvi-Amerihkás leat dáhpáhusat!
2. Loga teavstta ja dutkka kárta! Daga earáide ceahkis gažaldagaid maidda sii sáhttet ohcat vástádusaid! (Sánit mat sáhttet leat veahkin: rádjji, nuorta, oarji, lulli, davvi, jávri, mearra, áhpi, várri, geaidnu, gávpot, luondu, olmmošlohku, osku).
3. Ollu sámmit ja dáččat fárrejedje Davvi-Amerihkkái 1800-logu loahpageahčen. Oza girjerádjosis girjjiid mat muitalit dán áiggis! Loga ja oahpa eambbo!

Dutki

1. Vállje muhtin riikka Davvi-Amerihkás! Oza dieđuid riikka birra ja buohtastahte muhtin Eurohpá riikkain ovttaláganvuodaid ja ero-

husaid! (gonagas, stáhtaministtar, luondu, barggut, makkár gálvvuid vuvdet eará riikkaide, stuorámus jogat, stuorámus gávpo-
gat, alimus várit, turistageasehasat, govat, historjá, musihkka, leavga, ruđat, areála, olmmošlohku jna)

2. Davvi-Amerihkká lea juhkkon stáhtaide. Ollu stáhtaid leat eamiálbmogat álggus nammadan iežaset gielaide namaiguin. Dutkka kárta ja eará gálvuid ja geahččal gávnahit makkár stáhtaid eamiálbmogat leat nammadan.

Kanada eamiálbmot First Nations hutke rabehiid. Daid sáhtta nahkehit juolgái go áigu vázzit muohttagis, ja dalle ii čalgga čađa.

Lulli-Amerihkká

Lulli-Amerihkká, mii maiddái gohčoduvvo Láhten-Amerihkkán, lea beali stuorát go Eurohpá. Storra oassi lea lulábealde **ekváhtor**. Davvin lea lieggaseamos ja šaddá galbmaset dađe máddelii boahdá.

Muhtin čuohtejagiid dassá ledje eamiálbmogat eanetlogus Lulli-Amerihkás. 1500-logus boahtigohte eurohpálaččat. Sii válde olles guovllu, mii otna gohčoduvvo Lulli-Amerihkkán, alcceseaset. Eamiálbmogat fertejedje fárret guovluide gos lea fuones šaddu, ja muhtimat sis fárrejedje alla

Ollu olbmot ásset Amazonas-joga gáttis. Amazonas lea Lulli-Amerihká guhkimus ja stuorámus johka.

ekváhtor eanaspáppa jurddašuvvon gaskasárggis, juohká eanaspáppa davvi- ja lulli-oassái

váriide. Muhtin eamiálbmogat ain áset arvevuiddiin ja ellet nu go sii álo leat dahkan. Eanaš riikkat Lulli-Amerihkás leat leamaš spánskalaš kolonijat. Danne lea ge almmolašgiella daid riikkain, spánskkagiella. Brasilas lea almmolašgiella portugála-giella. Dat lea danne go portugálalaččat koloniserejedje dan guovllu mii dál lea Brasil.

Aconcagua lea Lulli-Amerihká alimus várrečohkka.

Titicacajávri lea Lulli-Amerihká stuorámus jávri. Doppe šaddá muhtinlágan suoidni mainna sáhttá duddjot buot, go vel govdodeaddji sulluid ge.

Lulli-Amerihkká

Areála **17 840 000 km²**

(12 % máilmmi eatnanareálas)

Alimus várri **Aconcagua** (6962 mbá)

Guhkimus johka **Amazonas** (6500 km)

Stuorámus jávri **Lago Titicaca** (8300 km²)

Olmmošlohku **375 miljovnna**

Eamiálbmogat 40 miljovnna

Quechua, Aymara, Rapa Nui, Mapuche, Kawashkar, Arawak, Maya, K'iche, Inka, Amazonas eamiálbmogat

Lulli-Amerihká davimusas lea liegga dálkkádat ja čáppa sáttogáttit.

Bákhti Kapp Hornas. Kapp Horn lea Lulli-Amerihká lullimus njárga.

Eamiálbmogat gilvet ja šaddadit ruotnasiid ja duddjojít dujiid maid vuvdet gávpogiin.

Lulli-Amerihkás leat sihke arvevuovdi, sáttomeahcci, rásseguolbanat ja alla várit. Lulli-Amerihká arvevuovdi lea máilmmi stuorámus. Amazonas-eatnu golgá dan čađa. Arvevuovdi lea nu šattolaš ahte lea **veadjemeahttun** girdis oaidnit eatnama. Muhtin sajiin sáhtta oaidnit veahá. Doppe soitet eamiálbmogat ássat. Sáttomeahcci lea Atacameadgemeahcci Chiles. Doppe lea arván dušše oktii 400 jagis. Rásseguolbaniid gohčodit namain *pampas*. Pampasiidda gilvet ja šaddadit kakao ja káfe ja banáid maid eksporterejit miehtá máilmmi. Muhtin pampasiin guhtot ollu šibihat. Šibitbierggu eksporterejit maid dái Eurohpái. Pampasat leat nu stuorrát ja viidát ahte **guođoheaddjit** fáktejit

veadjemeahttun ii leat vejolaš

guođoheaddjit sii geat gehččet bearrái šibihiid

Lulli-Georgija lea suolu lullimusas Lulli-Amerihkás.

šibihiid heasttaiguin. Andesvárit allánaddet almmi vuostá miehtá máilmmioasi oarjjábealde. Doppe ássat eamiálbmogat. Doppe leat sihke čoahkkebáikkit ja eanadoallu. Eanadolliin leat eanabihtázat gos šaddadit máissa ja buđehiid dušše **borrandoarvve**.

borrandoarvve dan mađe ollu ahte lea borramuš

Muhtin eamiálbmogat leat válljen ássat arvevuovdis.

Eamiálbmogat ellet ja gárvodit árbevirolaččat ja guođohit lamaid.

Arvevuovdi lea nu suohkat ahte ii sáhte oaidnit go muorragierragiid, jos girdá badjel.

Lamat guohtumin pampasis. Lama lea erenoamáš Lulli-Amerihká šibitealli.

Atacama geađgemeahcci.

Kakaobáhpu mii oktii galgá šaddat šuhkoládan.

Guollehápman Argentinas.

Machu Picchu lea dološ inkagávpot Andesváriin man olbmot ledje guođđán.

Lulli-Amerihká nuorttabealde ja oarjjabealde leat stuora ábit: Gaskaáhpi nuorttabealde ja Jaskesáhpi oarjjabealde. Ábiin lea ollu guolli. Lulli-Amerihká lea okta máilmmi stuorámus guollebuvttadeaddji guovlluin.

Gávpogiin ássat eanaš olbmot sullii nu go Norggas. Muhto ollugat ellet geaivuodas, fuones dáluin ja uhccán borramušain. Olggobeale gávpogiid ássat eanadoallit geain leat **eanabargit**. Eanabargit barget eanadolliid ovddas geat oamastit stuorra oasi eatnamis. Eanabargiid bálká lea dávjá hui fuotni, ja ollugat mannet de gávpogiidda geahččalit gávdnat buoret barggu.

Lulli-Amerihkás leat sihke eurohpálaččaid manisboahttit, eamiálbmogat ja **sevdnjesliikkat olbmot**. Eamiálbmogat leat ásialaččaid manisboahttit. Sii ledje Lulli-Amerihkás go kolonisttat bohte. Sevdnjesliikkat olbmot leat šlávaidda ja afrihkkálaččaid manisboahttit.

eanabargit bargit geat barget eatnamiin **sevdnjesliikkat olbmot** olbmot geain lea sevdnjesivnnat liiki

Bargobihtát

Ohcci

1. Geat ásse álggus Lulli-Amerihkás?
2. Manne leat spánskkagiella ja portugála-giella almmolašgiellan Lulli-Amerihkás?
3. Manin gohčodit rásseguolbaniid Lulli-Amerihkás?
4. Manne háliidit eanabargit fárret gávpo-giidda?

Dahkki

1. Čuovo ođđasiid muhtin áigge ja merke kártii gos Lulli-Amerihkás leat dáhpáhusat!
2. Oahpahala muhtin sániid spánskkagillii! Omd: buorre beaivi, mu namma lea, mii du namma lea?, mun lean... jagi, loguid, man galle jagi don leat?, nieida, gánda, jna.
3. Maya-álbmot godđet veaskkuid maid sii vuvdet turisttaide. Sii geavahit ollu čáppa, šerresivnnat láiggiid. Daga don ge dákkár veaskku!
4. Oza internehtas dieđuid ja govaid Maya-álbmogiin! Muital earáide maid leat gávn-nahan!

Dutki

1. Vállje muhtin riikka Lulli-Amerihkás! Oza dieđuid riikka birra ja buohtastahte muhtin Eurohpá riikkain ovttaláganvuodaid ja ero-husaid! (gonagas, stáhtaministtar, luon-du, dálkkádat, barggut, makkár gálvvuid buvttadit ja vuvdet eará riikkaide, stuorá-mus jogat, alimus várit, stuorámus gáv-pogat, turistageasehasat, friddjaáiggedo-aimmat, govat, historjá, musihkka, leavga, ruđat, areála, olmmošlohku, osku, eamiálb-mogat jna.)
2. Ollu riikkat Lulli-Amerihkás leat leamaš Eu-rohpá kolonijiat. Geahččal gávnnahit mak-kár riikkat dat leat leamaš, ja guđe Eu-rohpá riikkaide dat ledje dahje leat ain gullevaččat!
3. Dutkka kárta/Atlasa ja namat riikkaid mat dahket “šalddi” gaskal Davvi- ja Lulli-Ame-rihká!
4. Panama-kanála leat olbmot ráhkadan. Oza dieđuid eará gálduin ja čális veahá dan birra goas, mo, manne ja geat dan ráhkadedje!

Oseánia – ábiid guovlu

Oseánia lea unnimus buot máilmmi-osiin. Das leat ábit birra juohke sajis, ja danne gohčoduvvo Oseánian, mii mearkkaša *ábiid guovlu*. Oseánia lea Jaskábis, mii lea máilmmi stuorámus áhpi. Oseánias leat ollu smávva sullot. Eanemus dovddus leat Papua Ny-Guinea ja Aotearoa/Ođđa Selánda. Oseánia juohkása mángga oassái: Austrália, Mikronesia, Polynesia ja Melanesia. Maiddái Hawaii-suolu lea Oseánias, muhto USA oamasta dan. Stuorámus oassi lea Austrália. Doppe leat ollu sá-

Great Barrier Reef, máilmmi stuorámus korállaguovlu. Queenslandas.

tomeahcit, muhto maiddái rásseguolbanat. Eanaš olbmot ássat stuorra gáv-pogiin rittu guovlluin. Eanadoallit ássat Austrália siseatnamis. Sis leat stuorra, viiddis rásseguolbanat gos sávzzat, gusat ja burrut guhtot. Dávjá fertejit geavahit girdiid, biillaid ja heastaid go guođohit ja čohkkejit šibihiid.

Oseánias leat eallit mat eai gávdno eará sajiin máilmmis, ovdamearkka dihte kengurut ja koalaguovžžat.

Oseánia sulluin sáhtttá vásihit dákkár čielga meara ja ássat dálui mat leat huksejuvvon guovllu materiálaiguin.

Great Barrier Reefas sáhtttá buokčalit ja geahčadit čáppa guliid ja erenoamáš čáppa, ivdnás korállaid.

Mount Wilhelm lea Oseánia alimus várri.

Oseánia

Areála **8 525 989 km²**

(5,8 % máilmmi eatnanareálas)

Alimus várri **Mount Wilhelm** (4509 mbá)

Guhkimus johka **Murray-Darling** (3490 km)

Stuorámus jávri **Kati Thanda/Lake Eyre** (9500 km²)

Olmmošlohku **35,7 miljovna**

Eamiálbmogat **2,5 miljovna**

Aborigiinnat, Maorit, Melanesit, Polynesit, Mikronesit, Kanaka Maoli, Chamorus

Murray-Darling lea Oseánia guhkimus ja stuorámus johka.

Sydney dovddus operagárdin rahppui jagi 1973.

Sáttomeahcci Austrálias.

Hawaii gullá USA:ii, nu ahte doppe ášset ollu davvi-amerihkálaččat. Sii leat huksen stuorra gávpogiid.

Hawaii eamiálbmot lea oktii ráhkadan bácciid mat galget várjalit sin ja baldit eret vašálaččaid boahtimis gáddái.

Auckland. Aotearoa/Ođđa Selándda oaivegávpot.

Austrália eamiálbmot gohčodit iežaset aborigiidnan. Sii leat ássan ja eallán Oseánias 50 000 jagi ovdal go eurohpálaččat bohte ja koloniserejedje guovllu. Eurohpálaččat bohte 1700-logu loahpageahčen. Dan rájes leat ollu eurohpálaččat boahtán Austráliai, ja aborigiinnat fertejedje guođđit iežaset guovluid. Aborigiinnat jáhkket ahte buot **luondduduovdagiin** lea siellu. Sis lea bassi várri masa rohkadallet. Dán várís lea namma Uluru.

Aotearoa eamiálbmogat fas leat maorit. Olles 15 % Aotearoa-álbmogis leat maorit. Sis lea iežaset giella ja kultuvra. Sii leat ásahan sierra maoriskuvllaid ja maorigiellaoahpahusa. Aotearoas lea sávzadoallu stuorámuš ealáhus.

Oseánia lea okta máilmmi stuorámuš **bierebuvttadeddjiin**. Sii eksporterejit sihke šibitbierebuvttadeddjiin ja sávzzabiervu miehtá máilmmi. Lassin **eksporterejit** ulluid.

luondduduovdagiin omd. balsa, johka, vielti, geađgi dahje juoga eará main luondu lea hábmen

bierebuvttadeddjiin gii produsere ja vuovdá bierebuvttadeddjiin

eksporterejit vuvdet

Aborigiinnalaš čuojaheamen didjeridu. Dat lea bossun-čuojanas mii lea dahkkon **guovdnjás** muorramáddagis. **guovdnjás** ráige

Koalaguovža lea Oseánia ealli.

Šibitbiergu lea maid stuorra eksportagálvu Oseánias

Austrálias leat viiddis gieltit.

Melanesit Renard sullos, Papua New Guineas.

Maoriálbmot hárbhallamin Mau Rakau. Nuorat ohppet geavahit Taiaha.

Sávzzat guohtumin Aotearoas/Ođđa Selánddas. Ullu lea stuorra eksportagálvu Aotearoas/Ođđa Selánddas.

Uluru lea aborigiinnaid bassi várri.

Bargobihtát

Ohcci

1. Man ábis lea Oseánia?
2. Namut guokte ealli mat gávdnojit dušše Oseánias!
3. Manin gohčodit Austrália eamiálbmoga?
4. Goas eurohpálaččat bohte Austráliei?
5. Mii lea aborigiinnaid bassi vári namma?

Dahkki

1. Čuovo ođđasiid muhtin áigge ja merke kártii gos Oseánias leat dáhpáhusat!
2. Oseánias leat ollu imašlaš eallit mat eai gávdno min guovllus. Oza dieđuid ja govaid muhtin elliid birra ja čále girjásat!
3. Aborigiinnat leat Austrália eamiálbmot. Sii málejit erenoamáš čappa dáiddagovaid. Sii buonjustit muorrasággegeaži ivdnemálaide ja deaddilit báhpiriid dahje murrui. Geahčadehket sin govaid! Málejhket dii ge seammá hápmásaš govaid Sámis!
4. Duddjojhket boomeranga!

Dutki

1. Vállje muhtin riikka Oseánias! Oza dieđuid riikka birra ja buohtastahte muhtin Eurohpá riikkain ovttaláganvuodaid ja erohusaid! (gonagas, stáhtaministtar, luondu, dálkkádat, barggut, makkár gálvvuid buvttadit ja vuvdet eará riikkaide, stuorámus jogat, alimus várit, stuorámus gávpogat, turistageasehasat, friddjaáiggedoaimmat, govat, historjá, musihkka, leavga, ruđat, areála, olmmošlohku, osku, eamiálbmogat jna.)
2. Joavkobargu: Maori lea Aotearoa eamiálbmot. Ohccet eambbo dieđuid sin kultuvrra ja eallinvugiid birra! Buohtastahttet sámii ovttaláganvuodaid ja erohusaid! Ovdanbuktet earáide ceahkis!
3. Oseánia lea nuppe bealde ekváhtora Norga ektui. Sis lea dálvi go mis lea geassi. Geahččalehket ráhkadit jahkodatdávvala gosa merkejhket makkár mánut leat sis geasset, dálvet, gidđat ja čakčat!

Boomerang lea bivdoreaidu maid aborigiinnat leat hutkan ja mii lea leamaš ávkin go fertejedje johtit guhkes gaskkaid bivddus.

Govat, kárttat ja sárgosat

Sárgosat: Charlotte Helgeland

Kárttat: Gerd Eng Kielland/Kart og grafikk

Govat:

Articphoto.uk.com s. 86g

Bjørkli, Vidar / Folkebladet.no: s. 28

Dreamstime.com: s. 107go

Glowacka, Basia: s. 41

Guttorm Einarsen, Heidi: s. 44o, 62, 120go

Hætta Isaksen, Ella Marie: s. 64

Ingilæ, Frank: s. 61o

Frodes sydpolblogg: s. 85gs

Norgga Gonagasviessu: s. 14

Norgga ja sámi politihkalaš bellodagat: s. 56

NRK: s. 39 Johan Ante Utsi, 66, 68b Lisa Marie Anti, v: Henrik Blind, 73

Saastamoinen, Minna: s. 61v, 67, 79gb, 79ob, 86o, 91

Samfoto: s. 42 Bjørn Rørslett, s. 61g Espen Bratlie

Sámediggi: s. 18, 19, 21v Jaro Hollan, 6o

Sámi ja Norgga politihkalaš bellodagat: s. 64

Scanpix: s. 12 Bård Løken, 15, 16, 17 Cornelius Poppe, 21b Bjørnbakk, 22, 23 Knut Nedrås, 24, 31, 31b Berit Roald, 48, 49, 50, 53, 54, 59 Håkon Mosvold, 65b, 82-83, 90g, 104v,

Shutterstock: s. 27, 44, 45, 49, 65v, 74, 76, 79, 85v ja b, 88, 90b ja v, 92, 94, 95, 94g, 96: Alberto Loyo, 97 Timbuktu Mali, 98, 98gv Matt Berger, 100, 100, 101, 102, 102vg Jaume, 103, 104b, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114-115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 124b Andrzej Grzegorzcyk, gs Lucarelli Temistocle, 125, 126, 126vg: Marcel Clemes, 126vo: Gilles Paire, 127, 128, 129b: Grigorii Pisotsckii, 129v: Chen Ws, 130bg: Grigorii Pisotsckii, 130vg: Viet images, 131, 132, 133: Tracing Tea, 134, 136, 137, 137vo: Dr cat, 138, 139, 140 Filipe Frazao, 141, 141v; Serijo74, 142, 142vg: Rafal Chichawa, 143, 144, 144g Anibal Trejo, 146, 147, 148, 149b Tooykrub, 150, 150gsg Guido Amrein, go ChameleonsEye, vo Stanislav Fosenbauer,

Solbakk, Mihkku: s. 25, 40, 63

Wikipedia: s51

ČálliidLágádus ii leat lihkostuvvon buot govva-oamas-teddjiin oažžut oktavuoda. Jos don fuomášat dán girjjis gova mii lea du, de váldde áinnas oktavuoda minguin ja mii máksit dábálaš govvahonorára.